

Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.

Suprotno od prevladavajućih povijesnih stavova koji su ili ignorirali ili umanjivali važnost rasnih teorija na oblikovanje ustaške politike prema Srbima u NDH, članak pokazuje kako je pitanje „rase“ oblikovalo ustaške stavove prema „srpskom pitanju“ i šira pitanja vezana uz hrvatski nacionalni identitet. Ustaške ideje o rasi razvile su se iz pokušaja potvrđivanja hrvatske nacionalne individualnosti prema nadnacionalnoj/rasnoj ideologiji jugoslavenstva te asimilacijskom i ekspanzionističkom nacionalizmu velikosrpske ideje. Članak će ispitati kako su ustaše definirali Hrvate i Srbe uz pomoć rasne teorije, a onda i to na koji su način te definicije oblikovale ustaški odnos prema Srbima.

Uvod

Način na koji je ustaški pokret „zamislilo“ hrvatsku naciju nije privukao veliku pozornost povjesničara koji su se većinom koncentrirali na njihove težnje da osnuju nezavisnu državu, a ne na „pokretov“ pokušaj redefiniranja hrvatske nacije.¹ Ustaše su imali dva osnovna cilja. Jedan je bio osnivanje, po prvi put u modernoj povijesti, hrvatske nacionalne države – te time i ostvarivanje nacionalne integracije Hrvata – a drugi se sastojao u istovremenom otklanjanju etničkih, rasnih i vjerskih manjina koje su ustaše smatrali stranim bićima i opasnošću za interese hrvatske nacije.² Ustaški režim pokušao je ostvariti hrvatsku nacionalnu

¹ Između 1945. i 1990. bila su dominantna dva modela u hrvatskoj historiografiji: „marksistički“ model jugoslavenske historiografije koja je u središte stavljala nacističko-fašističko podrijetlo ustaške države i „nostalglično-apologetski“ model hrvatske političke emigracije koja je pokušavala legitimizirati nacionalne aspiracije režima (vidi: *Kisić-Kolanović* 2002, 683-691). N. Kisić-Kolanović je, u međuvremenu, posvetila još pozornosti pitanju ustaške ideologije, ali u njezinu radu nedostaje ispitivanje odnosa između ustaškog nacionalizma i ideologija ranijih hrvatskih nacionalnih pokreta (*Kisić-Kolanović* 2001, 56-63). Citirani radovi u idućoj bilješci također ne polažu dovoljno pozornosti ustaškoj ideologiji.

² Za više o ustaškim planovima s ciljem otklanjanja Srba, Roma i Židova, vidi: *Broszat – Hory* 1964, 91-106; *Jelić-Butić* 1977, 158-187; *Matković* 1994, 154-164; *Sundhaussen* 1995, 521-532 te *Tomasevich* 2001, 392-409, 528-548, 592-604, 608-610. Za politiku prema Židovima i Romima, vidi: *Goldstein* 2001. i *Lengel-Krizman* 2003.

integraciju na temelju ideje hrvatske nacije u čvrstoj etnolingvističkoj/rasnoj osnovi. To je trebalo redefinirati naciju i biti reakcijom na pokušaje ranijih hrvatskih nacionalista koji su hrvatsku nacionalnu integraciju tražili u širem kontekstu integracije južnih Slavena, što su ustaše potpuno odbacili.

Ustaški pokret je vidio sebe kao snagu koja se bori za fundamentalno nacionalno jedinstvo i identitet Hrvata, pa se pokret vezao za samo hrvatsko nacionalno ime koje je u njihovim očima bilo velika starina ugrožena stranim i umjetnim jugoslavenskim imenom. Ustaše su osjećali da trebaju „dokazati“ postojanje posebne hrvatske nacije koja ima pravo na svoju vlastitu nezavisnu državu, a u političkoj tradiciji srednje i istočne Europe to se najčešće činilo etnolingvističkim argumentima. Usporedno gledano, ustaški saveznici, njemački nacionalsocijalisti i talijanski fašisti, iako su smatrali da su ugroženi „izvana“ od onih koji nisu pripadali njihovoj naciji, nisu osjećali da je postojanje njemačke ili talijanske nacije samo po sebi dovedeno u pitanje.³

Suprotstavljanje jugoslavenstvu značilo je definiranje Hrvata u prvom redu prema njihovim prvim južnoslavenskim susjedima, Srbima.⁴ Ustaški rat protiv ideologije jugoslavenstva nije mogao biti dobiven bez rješenja „srpskog pitanja“ u NDH jer su i oba druga nacionalizma, jugoslavenski i velikosrpski, koristili prisutnost velike srpske manjine u Hrvatskoj (i u Bosni i Hercegovini) kako bi opravdali svoje posezanje za teritorijalnim i etničkim identitetom Hrvata. Isto su tako ustaše osnivale svoju postavku hrvatske nacionalnosti na etnojezičnoj/rasnoj osnovi da bi uz njezinu pomoć nadjačale suprotstavljenu nadnacionalnu ideologiju jugoslavenstva i naglasili etničko-rasne razlike između Hrvata i Srba. Posljedica toga jest ta da se ustaškim rasnim teorijama identificiralo Židove i Rome kao drugo po težini strano tijelo u hrvatskoj „narodnoj zajednici“. Stereotipi o tim narodima te političko djelovanje prema Srbima, Romima i Židovima slit će se u NDH u jedno, a tome će se pridodati i antikomunizam tijekom ustaške borbe protiv jugoslavenskih partizana koje su predvodili komunisti.⁵

³ John A. Armstrong je primijetio da je ta razlika između njemačkih nacionalsocijalista i ustaša (kao i kolaboracionista u Slovačkoj i ukrajinskih grupa) vezana uz pitanje nacionalnog identiteta, ali to nije dublje ispitivao (*Armstrong* 1968, 404-405).

⁴ Bez „Abgrenzunga“ (obilježavanja/ograđivanja) ne bi moglo biti nacionalizma; svaka se nacija definira u prvom redu u svom odnosu prema drugima (*Sundhaussen* 1993, 244).

⁵ Vladajući povjesničarski pogled jest taj da je ustaški službeni odnos prema Srbima, Židovima i Romima bio odvojen, odnosno prema Židovima i Romima bio je primarno motiviran željom ustaša da se dodvore svojim njemačkim nalogodavcima. Uslijed toga, ustaške rasne teorije nisu podrobnije ispitivane. F. Jelić-Butić, naprimjer, utvrđuje da odnos prema Srbima i Židovima pripada istoj „rasnoj politici“ ustaškog režima (*Jelić-Butić* 1977, 158), ali ignorira činjenicu da su ustaški ideolozi tvrdili kako su Srbi rasno srodni Židovima i Romima (bez razlika to što Srbi nisu bili službeno definirani kao „ne-arijci“) te se ustaške rasne teorije spominju samo ukratko (*Jelić-Butić* 1977, 138-140) i bez ispitivanja povijesnih korijena tih teorija.

Ustaška politika reflektira ideologiju „nacionaliziranog rata“, to jest „široku upotrebu vojnog i političkog nasilja kako bi se multinacionalna država reducirala na nacionalnu“ (Gumz 2001, 1019). Ustaški rat bio je jedan u nizu „nacionalizirajućih“ ratova koji su harali Balkanom i Istočnom Europom od ranog 19. stoljeća. Princip etničke homogenizacije činio se generacijama političara kao ključan za političku, društvenu i gospodarsku modernizaciju Balkana (Mazower 2000, 109). Modernizacija je podrazumijevala centralizaciju i to se pretvorilo u predmnijevanu kulturnu uniformnost (Mazower 2000, 110). Ustaše su vidjeli izgradnju nacije na isti način, osim što je njihov rat bio istovremen i preplitao se s nacističkim rasnim ratom. Međutim, rasizam ustaša bitno je bio različit od nacističkog rasizma i to u tome da je prvi bio zasnovan na principu da država i nacionalnost moraju biti jedno, dok je drugi zasnovan na pseudoznanstvenom rasno-imperijalističkom ekspanzionizmu.

Kako je hrvatski etnojezični identitet bio definiran u odnosu na Srbe (i s tim u vezi jugoslavensku ideologiju) i kako je pitanje „rase“ pomoglo ustašama u vođenju „nacionalnog rata“ protiv Srba, bit će istraženo na stranicama koje slijede.

Hrvatski nacionalni identitet: Hrvati ili Slaveni

Odgovarajuća polazna točka za razumijevanje ustaškog nacionalizma jest ispitivanje ustaškog „kulta autentičnosti“. Ovaj kult, kako objašnjava Anthony D. Smith, leži „u središtu nacionalističkog sustava vjerovanja ... i u središtu se toga kulta nalazi potraga za pravim sobom“ (Smith 2003, 37).⁶ Uz nacionalnu zastavu i himnu, nacionalno je ime prvi element jedinstvenosti i autentičnosti („naše i ničije drugo“) (Smith 2003, 38). Tijekom 19. i 20. stoljeća, uključujući i razdoblje od 1941. do 1945. godine, hrvatska politička i kulturna elita nije se mogla dogovoriti što je to uistinu hrvatski nacionalni identitet. Ustaše su odbacili bilo kakav spomen slavenskog ili jugoslavenskog „reciprociteta“ kakav je bio prisutan u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji od ilirskog pokreta (1835. do 1848). Predstavnici ilirizma i njegova ideološkog potomka, jugoslavenstva, prisvojili su ideju, kako je to opisao Wolf Dietrich Behschnitt, „posebnog reciprociteta, odnos posebnog tipa između južnih Slavena, odnosno jugoslavenskih nacija, prema kojima te nacije zajedno predstavljaju veću nacionalnu zajednicu u odnosu sa svim ostalim nacijama“ (Behschnitt 1980, 51). Suočeni s ekspanzionizmom Mađara, Talijana i njemačkim nacionalizmom, zagovornici jugoslavenske ideologije željeli su se suprotstaviti hrvatskom strahu od asimilacije idejom kulturne unifikacije s drugim južnim Slavenima (a onda i s drugim Slavenima).

⁶ „Autentično“ u svakoj naciji je nešto što je „pravo“, „čisto“ i „posebno“. Dobar primjer „nacionalne autentičnosti“ je navodno nekorumpirani život seljaka (vidi: Smith 2003, 38-39).

Oporba jugoslavenstvu i panslavizmu, ali i ekspanzionističkom etnolingvističkom srpskom nacionalizmu Vuka Stefanovića Karadžića, našla je svog prvog zagovornika u Anti Starčeviću (1823-1896), osnivaču Hrvatske stranke prava (HSP). Starčević je prvi Hrvat koji je politički definirao modernu hrvatsku nacionalnu svijest izvan panslavenskog i jugoslavenskog okvira.⁷ On je definirao hrvatsku naciju prije svega na temelju povijesnoga državnog prava hrvatske „političke nacije“ ili *natio croatica* (hrvatsko plemstvo) koja sada, prema njegovim tvrdnjama, uključuje i niže klase (*Banac* 1984, 86). Hrvatsko povijesno državno pravo zasniva se na pravnom kontinuitetu srednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva koje se uz pomoć institucija bana i Sabora sačuvalo i nakon što je Hrvatska ušla u sastav Ugarskoga Kraljevstva a poslije i u Habsburšku Monarhiju. Starčević zahtijeva punu hrvatsku nezavisnost, ali nije u stanju precizno označiti granice buduće hrvatske države kao ni etnički karakter njezinih stanovnika; u nekim razdobljima tvrdi kako su svi južni Slaveni (osim Bugara) Hrvati. Starčević također tvrdi da su Srbi Hrvati, ali s ocrnjenim srpskim imenom koje po njegovu mišljenju označuje samo nomadsku balkansku „pasmínu“ bez kulture.⁸

Starčević ostaje kontroverznom ličnošću hrvatskoga kulturnog i povijesnog diskursa. Neki povjesničari su interpretirali njegov nacionalizam kao oblik jugoslavenstva, u smislu da je vjerovao kako su svi južni Slaveni Hrvati čime je praktički prihvatio ideju da su svi „Jugoslaveni“ pripadnici istoga naroda (*Behschnitt* 1980, 173). Takva interpretacija, zajedno sa Starčevićevom predanošću idealima Francuske revolucije i njegovim prezirom prema njemačkoj kulturi, dovela je do argumenta da su ustaše dekonstruirale Starčevićevu ideologiju kako bi bolje odgovarala njihovim političkim ciljevima (*Jelić-Butić* 1977, 143; *Goldstein* 2001, 89-90). Dok nema dvojbe oko toga bi li ustaše mogli biti liberalni u interpretaciji Starčevićeve ideologije, također je jasno da su ideje Starčevića i njegova bliskog suradnika Eugena Kvaternika osigurale ustaškom pokretu velik dio intelektualnog i kulturnog legitimiteta. Bitan dio ustaške ideologije – povijesno državno pravo kao osnova hrvatske nezavisnosti, odbijanje panslavizma i jugoslavenstva, Hrvatska kao predziđe kršćanskog zapada i hrvatski etnički korijeni bosanskih Muslimana – jest vraćanje natrag prema HSP-u.

Premda je bio vezan uz ideju Francuske revolucije, Starčević se odmakao od ideje „slobode, jednakosti i bratstva“ u jednom važnom elementu. U tradiciji mišljenja kojim je Aristotel branio robovski sustav, pravdajući ga činjenicom da su neki ljudi i narodi (barbari) robovi po prirodi, Starčević je razvio ideju da i u njegovo vrijeme postoje slični „robovi“ ljudi koje on naziva „Slavoserbima“. To

⁷ Ideje slavenskog reciprociteta su prema Starčeviću „prazne reči“ jer su ti snovi (o slavenskom jedinstvu – ist. N.B.) „bez svakoga sadržaja, neima temelja u prošlosti, neima razloga u sadašnjosti, a ni izgleda u budućnosti“ (*Starčević* 1995 6).

⁸ Za Starčevićevu definiciju „pasmine“ vidi: *Gross* 2000, 347.

su ljudi koji nisu sposobni za demokratski život jer ne razumiju pravu slobodu i potrebe nacije (Gross 2000, 18). Starčević izvodi riječi „Slavjan“ i „Serb“ iz latinskih riječi „sclavus“ i „servus“ koje znače „rob“ (Gross 2000, 221 i 230). Koga to Starčević točno smatra „slavoserbom“ ostaje dosta kontroverzno jer termin ne uključuje samo etničke Srbe (koje on ponekad identificira kao nomadske stanovnike Balkana, Vlahe), već i Hrvate koji su prema Starčeviću služili stranim silama i ideologijama, bilo da je riječ o Austriji ili panslavizmu; Starčević čak nalazi „slavoserbe“ (drugim riječima, izdajice i robove) u svim narodima (Gross 2000, 249-250 i 341; Starčević 1995, 156-159 [Pasma]).

Bilo kako bilo, HSP nije nikad mogla objasniti odnos između Hrvata i susjeda Srba s kojima uz dosta teritorija dijele i srednjojužnoslavenski jezični dijasistem štokavske osnove. Nedostatak jasnoće znači da je dokazivanje etnolingvističke komponente isključivo hrvatske nacije vrlo težak zadatak. Dio razloga zašto ilirci i kasnije projugoslavenski Hrvati nisu govorili o čistom hrvatskom etnonacionalizmu, nego o južnoslavenskom – u vremenu kad je definiranje ljudi prema „naciji“ bilo dijelom političke mode 19. stoljeća – nalazi se u tome da je etnička i jezična granica između Hrvata i Srba u nekim područjima bila toliko nejasna da je poteško bilo definirati nekoga tko je Hrvat a tko Srbin. Ali to nije bio slučaj u svim područjima. Važno je naglasiti da je česta razlikovna linija između Srba i Hrvata pogrešno predstavljena kao primarno vjerski problem, odnosno kao temeljna razlika između „dviju skupina“ istoga naroda.⁹ Ovakva interpretacija također je dovela do druge reinterpetacije kojom se ustaški režim pokušava portretirati kao klerikalni režim.¹⁰ Kako pokazuje Nikša Stančić, točnije je reći da su crkve utjecale na oblikovanje različitoga kulturnog, društvenog i etičkog sustava vriednosti između Hrvata i Srba (Stančić 2002, 89-91). Štoviše, pravoslavlje je bilo daleko važnije u oblikovanju srpske nacije no što je to bio katolicizam za hrvatski nacionalni identitet, ponajviše zato jer su Srbi imali nacionalnu instituciju Srpske pravoslavne crkve (Stančić 2002, 120; Banac, 1984, 64-66).

Vjerske razlike odigrale su važnu ulogu u oblikovanju hrvatske nacije, no ne na cijelom hrvatskom prostoru nego u područjima vjerski i etnički izmiješana stanovništva koji su bili dijelom Osmanskog Carstva i gdje je populacija govorila

⁹ Eric Hobsbawm kaže da „da je svakako rimokatolicizam (i njegov nusprodukt, latinsko pismo) i pravoslavlje (sa svojim nusproduktom, ćirilično pismo)“, element „koji najjasnije odjeljuje Hrvate od Srba s kojima dijele isti jezik“. Taj argument vrijedi do određene mjere za pojedine regije ali zasigurno ne za cijeli hrvatski prostor (Hobsbawm 1990, 70).

¹⁰ Ovakve su interpretacije bile popularne 1960-ih, naprimjer: Paris 1961; Falconi 1970. (Vidi i: Gumz 2001, 1025-1026; Steinberg 1994, 175-193). U vrlo zanimljivoj kritičkoj analizi Mark Biondich je nedavno skrenuo pozornost na to koliko su malo ustaše u svojim antisrpskim mjerama bili motivirani katolicizmom. Istovremeno, on zanemaruje rasni element kad kaže da ustaše „nikad nisu formulirale koherentnu rasističku ideologiju“ te da je ideološka „rasna pozadina“ više bila „implicitna nego eksplicitna“ (Biondich 2005, 78).

štokavskim dijalektom. Vjerska pripadnost je daleko manje važna u hrvatskim čakavskim i kajkavskim krajevima (sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Istri, otocima, hrvatskom i dalmatinskom primorju) gdje je populacija velikom većinom bila hrvatska i katolička te je bila pod snažnim utjecajem talijanske i austro-njemačke kulture.¹¹ Osim toga, upravo je u tim krajevima došlo do pojave modernoga hrvatskog nacionalizma.

U svakom slučaju, Starčević je stavljao više naglaska na povijest u svojoj ideji hrvatske narodnosti, negoli na jezik ili kulturu. Suprotno od toga, pod utjecajem Johanna Gottfrieda von Herdera, ilirci i Jugoslaveni izjednačili su narodnost s jezikom (*Gross* 1979-1980, 9-10). Istovremeno, oni nisu točno mogli odgovoriti na pitanje kojoj naciji Hrvati ustvari pripadaju. Riječi „narod“ i „pleme“ upotrebljavane su naizmjenice u opisu Hrvata, južnih Slavena i Slavena uopće (*Gross* 1979-1980, 12-13). Pokušaji iliraca i Jugoslavena da uspostave kulturno ujedinjenje sa Srbima i ostalim južnim Slavenima bile su otežane njihovim nastojanjima da istovremeno sačuvaju hrvatski identitet u okviru Habsburške Monarhije. Većina srpskih političara i kulturne elite odbila je jugoslavenstvo i razvila kudikamo koherentniji osjećaj za narodno jedinstvo negoli je to slučaj kod Hrvata. On se zasnivao na jeziku (to jest na ideji Vuka Karadžića o štokavskome kao čisto srpskom dijalektu), religiji (srpskom pravoslavlju) i državi (srednjovjekovnom srpskom kraljevstvu i modernoj državi 19. stoljeća) (*Miller* 1997, 25-27).

S druge pak strane, malo je tijekom 19. stoljeća bilo hrvatskih nacionalista koji su smatrali da je realistično ostvarivanje hrvatske nezavisnosti izvan okvira Habsburške Monarhije (*Lederer* 1969, 410). Hrvati su imali duboke kulturne i političke veze s Austrijom, Italijom i Mađarskom koje su željeli zadržati, ali u isto vrijeme uvijek su bili otvoreni utjecajima sa „slavenskog istoka“ (*Banac* 1984, 62). Međutim, čuvanje veza preko etničkih granica bio je za Hrvate nedostižan cilj u vremenima kad, među hrvatskim susjedima, kulturne elite započinju proces standardizacije „nacionalnih“ jezika, razvijaju moderne nacionalne identitete i traže nacionalne države (*Murray Despalatović* 1975, 20). Prihvatanje etnolingvističkog nacionalizma također bi bio problematičan potez za Hrvate jer oni upotrebljavaju tri dijalekta, s tim da svaki od njih ima svoju književnu baštinu.¹² Ovi nesporazumi glede pitanja na čemu se zapravo zasniva hrvatstvo doveli su glavninu hrvatske političke i kulturne elite do zaključka da prihvate „jugoslavenski reciprocitet“. Različiti oblici jugoslavenstva davali su različite odgovore na pitanje koji oblik političkih odnosa bi trebao postojati između južnoslavenskih naroda.

¹¹ Za te je Hrvate jezik bio središnji kriterij nacionalnosti jer su oni bili u neprekidnom kontaktu s katoličkim susjedima, Austrijancima, Talijanima i Mađarima (*Stančić* 2002, 89).

¹² Ivo Banac je primijetio da „jedinstvena hrvatska dijalektološka situacija (...) nije mogla biti pomirena s romantičnim vjerovanjem da je jezik najvažniji iskaz nacionalnog duha. Očigledno je da jedna nacija ne može imati tri duha, niti jedan dijalekt može biti podijeljen između dvije nacije“ (*Banac* 1984, 81).

Taj politički odnos bilo je teško definirati jer je postojalo otvoreno pitanje koji prostor pripada Hrvatima, a koji Srbima. I srpski i hrvatski nacionalisti (u ovom drugom slučaju bez razlike radi li se o nacionalistima jugoslavenske ili hrvatske orijentacije) polagali su pravo na Bosnu i Hercegovinu kao na vlastitu zemlju i to se pokazalo izuzetno važnim pitanjem za obje strane. Ivo Lederer napisao je da bi „strana, koja bi mogla legitimizirati ili osigurati priznavanje svog prava na središnju zonu Bosne, bila dominantna u budućoj jugoslavenskoj državi“ (*Lederer* 1969, 426). Srpski nacionalisti također su polagali pravo na velik dio hrvatske „Trojedne kraljevine“ (Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije), gdje je živio velik broj pravoslavnih Srba. Većina hrvatskih Srba potomci su pravoslavnih izbjeglica (Srba, Vlaha i drugih pravoslavnih stanovnika Balkana) koji su pobjegli u Hrvatsku (ili su tamo premješteni uz pomoć Osmanlija i Habsburgovaca) krajem 16. i posebice početkom 17. stoljeća tijekom ekspanzije Osmanskog Carstva.

Poznati kao Vlasi lokalnom stanovništvu i vlastima, veliki dio ovih izbjeglica bili su organizirani kao seljački vojni kolonisti u takozvanoj Vojnoj krajini (također domu velikog broja katolika-Hrvata).¹³ Štoviše, pravoslavni kolonisti dobili su vjersku autonomiju i pod utjecajem Srpske pravoslavne crkve počeli su se identificirati sa srpskom nacijom u procesu koji je bio dovršen do druge polovice 19. stoljeća (*Miller* 1997, 21-22; *Stančić* 2002, 120-121). Atraktivnost srpskoga iredentističkog nacionalizma u pogledu sve većeg broja hrvatskih Srba ozbiljno je zabrinuo HSP koji se suprotstavljao rastu srpskog (i jugoslavenskog) nacionalizma u Hrvatskoj negiranjem postojanja Srba uopće ili degradiranjem njihove kulture.

Pitanje jedinstva južnih Slavena nije riješeno ni u novoj i poslije Prvoga svjetskog rata stvorenoj Jugoslaviji koja je ispočetka bila poznata kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi, koji su imali političko iskustvo vođenja nezavisne države gotovo pola stoljeća i bili motivirani ekspanzionističkim nacionalizmom s ciljem ujedinjenja svih Srba u jednoj državi (i asimilacije Hrvata-štokavaca koji su „ustvari“ bili „Srbi“), stali su iza programa centralizma.¹⁴ Temelji nove države bili su vojska koja je organizacijski i duhovno u svojoj biti bila srpska vojska i srpska dinastija Karađorđevići.¹⁵ To nije bilo prihvatljivo za većinu Hrvata koji su povijesno bili navikli na federalizirane državne aranžmane i uvijek nastojali sačuvati hrvatsku tradicionalnu autonomiju i punu jednakost, u ovom slučaju, sa Srbima. Masovna hrvatska oporba srpskoj dominaciji uskoro se ostvarila unutar Hrvatske seljačke stranke (HSS) pod vodstvom Stjepana Radića (1871-1928).

¹³ O povijesti predslavenskih romaniziranih Vlaha vidi poglavlje „Serbs and Vlachs“ u: *Malcom* 1996.

¹⁴ Za pregled srpske verzije jugoslavenskog nacionalizma međuratnog režima u Beogradu vidi poglavlje „Racial Messianism in Culture“ u: *Banac* 1984, 202-214.

¹⁵ Srpska je vojska u vrijeme Karađorđevićeva režima bila glavni instrument osiguravanja južno-slavenskog „ujedinjenja“ u Hrvatskoj (*Banac* 1984, 147-152).

Prije stvaranja Jugoslavije, Radić je u okvirima tradicije ilirizma i jugoslavenstva bio poklonik ideje „kulturnog jugoslavenstva“ i „političkog hrvatstva“.¹⁶ Rastuća politička napetost između Srba i Hrvata u novoj je jugoslavenskoj državi dovela Radića do toga da praktički odbaci ideju „narodnog jedinstva“, ali ne potpuno. On je nastavio naglašavati hrvatsku nacionalnu individualnost, ali je bio spreman prihvatiti autonomnu Hrvatsku unutar Jugoslavije (*Cipek* 2001, 174; *Matković* 1994, 16). Ista višeznačnost oko toga kakvi bi odnosi trebali vladati između Hrvata i njihove južnoslavenske „braće“ nastavila se i u programu Radićeva nasljednika Vladka Mačeka koji je nastavio tradiciju HSS-ove oprezne, parlamentarne, uključive, pacifističke i slavenofilske politike.

Tijekom istog razdoblja razvio se unutarnji konflikt u Hrvatskoj između radikalnijih hrvatskih nacionalista frankovaca i HSS-a zbog različitih pogleda o tome kako Hrvati mogu najbolje pružiti otpor srpskoj hegemoniji u novoj državi. Te su razlike izišle na površinu u razdoblju kad se proces hrvatske nacionalne integracije našao u završnoj fazi, u onoj kako misli Miroslav Hroch. Radi se o trećoj fazi integracije u kojoj se veći dio šire etničke zajednice (u hrvatskom slučaju, većinom seljaci) integrira u naciju kroz nacionalni pokret (*Gross* 1981, 221-224). Tijekom 1920-ih, umjetna nadnacionalna jugoslavenska ideologija našla se u konfliktu s ekskluzivnim hrvatskim nacionalizmom ali i s velikosrpskim nacionalizmom.¹⁷ Time su bila odškrinuta vrata ustaškom pokretu kao nacionalističkoj alternativni premda je tijekom 1930-ih ta ideološka opcija ostala na političkoj periferiji.

Povijesno državno pravo i narodna zajednica: definiranje Hrvata

Ustaški pokret imao je za cilj kreirati potpuno nezavisnu i etnički homogenu nacionalnu državu, što je u vlastitim očima bilo opravdavano argumentom povijesnoga državnog prava i nacionalnom posebnosti Hrvata. U prvome članku „Načela ustaškog pokreta“ (ukupno 17 članaka), koji su objavljeni 1933. u Italiji, stoji da su Hrvati „samosvojna etnička jedinica“ koja nije „dio ili pleme kojeg drugog naroda“ (*Krizman* 1978, 117). Iduća dva članka odnose se na nacionalna i teritorijalna imena hrvatskih ljudi – Hrvat i Hrvatska – imena koja ne mogu biti zamijenjena bilo kojim drugim imenima (*Krizman* 1978, 117). U 5. i 6. članku stoji da su Hrvati došli u današnju domovinu kao potpuno slobodan i organiziran narod te da su stekli pravo na svoju zemlju pravom osvajanja (*Krizman* 1978, 118).

¹⁶ Prema toj ideji Hrvati su kulturno „Jugoslaveni“ ali politički „Hrvati“ (*Banac* 1984, 104-105; *Biondich* 2001, 99-102, 115).

¹⁷ Mnogi srpski nacionalisti smatrali su da je na kraju moguće asimilirati Hrvate u srpsku naciju kroz ideju jugoslavenstva jer će ova ideologija dokinuti posebni hrvatski identitet, što neće biti slučaj sa srpskim, s obzirom na činjenicu da su Srbi politički i brojčano mnogo jači od Hrvata (*Banac* 1984, 163-165).

Sedmi članak tvrdi da je hrvatski narod održao svoju hrvatsku državu „kroz sve vjekove do svršetka svjetskog rata“ (*Krizman* 1978, 118). Jedanaesti članak kaže da „u hrvatskim državnim i narodnim poslovima ... ne smije odlučivati nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda“ (*Krizman* 1978, 118). Temelj hrvatskoga naroda je seljaštvo (članak 12), a narodna je gospodarska organizacija (članak 16) seljačko gospodarstvo – zadruga (*Krizman* 1978, 118-119). Njezina moralna snaga dolazi iz „urednog i vjerničkog obiteljskog života“ (članak 16) i pojedinac nema posebnih prava jer se on/ona računaju dijelom cjeline, odnosno „naroda i države“ (članak 14, *Krizman* 1978, 119).

Kratkoća cijeloga ideološkog dokumenta ustaškog pokreta podcrtava jednostavnu ideju koju je pokret želio prenijeti: hrvatsku etničku posebnost i na toj osnovi (i na osnovi povijesnoga državnog prava) činjenicu o hrvatskome pravu na nezavisnu državu. Dokument izražava ideju, kao što je sažeto rekao Holm Sundhaussen, da su Hrvati bili „bogom dana besmrtna krvna zajednica, koji su osvojili zemlje u koje su se nastanili pred 1400 godina“ i zato „su ostvarili neotuđiva teritorijalna prava“ (*Sundhaussen* 1995, 513). Povjesničari su međutim zanemarili objasniti zašto su ustaše morale toliko inzistirati na dokazivanju da su Hrvati posebna etnojezična nacija. Raniji hrvatski nacionalisti, kao na primjer ilirski prvak Ljudevit Gaj, jugoslavenski lider Josip Juraj Strossmayer i seljački vođa Radić bili su nedvosmisleni u vezi hrvatske nacionalne individualnosti na političkim osnovama – na temelju teorije o povijesnome hrvatskom državnom pravu – ali etnički i kulturno za njih je taj identitet također bio i jugoslavenski i/ili slavenski. To je prouzročilo problem jer jednom kad je romantični etnički nacionalizam postao dominantna politička ideologija u srednjoj i istočnoj Europi, od kraja 18. stoljeća, jedini je tip nacionalnoga koji smatrao legitimnim u odnosu na pravo na nezavisnost bio onaj koji je naciju smatrao etnojezičnom cjelinom (*Miller* 1997, 180-181). Taj je način promatranja problema bio također prihvaćen na Zapadu; britanski stručnjaci za jugoslavensku politiku razdoblja poslije Prvoga svjetskog rata (Arthur Evans, Henry Wickham Steed i R. W. Seton-Watson) smatrali su jedinstvenu državu za „Jugoslavene“ kao potpuno prirodnu stvar (*Hastings* 1997, 125; *Banac* 1984, 119). Ti su promatrači bili zdušni zagovornici „jugoslavenskog ujedinjenja“ i suprotstavljali su se srpskoj hegemoniji u novoj državi jer su, poput Ante Trumbića (u njegovoj ranijoj, projugoslavenskoj fazi), to vidjeli kao prepreku „unutarnjoj harmoniji homogene rase“.¹⁸ Premda su „Jugoslaveni“ navodno bili jedan narod, većina zapadnih znanstvenika i političara vidjeli su Srbe kao „najreprezentativnije balkanske Slavene“ i kao balkanski „Piedmont“, predodređene za sudbinu vodeće uloge među južnim Slavenima.¹⁹

¹⁸ Trumbićev citat u: *Banac* 1984, 132-133.

¹⁹ Imena „Srbi“ i „Jugoslaven“ često su izmiješana jer se za Hrvate i ostale južne Slavene najčešće podrazumijevalo da su etnički Srbi (*Hastings* 1997, 136).

U doba nacionalizma, kad je svaka nacija željela imati vlastitu državu, hrvatski su nacionalisti trebali dokazati širem svijetu da su oni nacija u svakom smislu riječi, a u vremenu znanosti trebali su znanstvene dokaze kako bi stvar dokazali i onima koji dvoje (čak i u vlastitom narodu). Kao rezultat nametalo se pitanje rase koje je u nacionalista, poput Ante Pavelića, dobivalo sve važniju ulogu. Od kraja 19. stoljeća, rasne su teorije „pomagale“ rastućem broju nacionalističkih političara i znanstvenika u interpretaciji nacionalnih sukoba u Europi, posebno onih u Austro-Ugarskoj. Tako George Mosse upozorava: „rasizam je davao nove dimenzije ideji ukorijenjenosti naslijeđenoj u svim nacionalizmima, a u isto vrijeme je zaoštrio suprotstavljenosti među nacijama, osiguravajući jasne i nedvosmislene razlike među njima“ (Mosse 1999, 55). Tijekom 19. stoljeća hrvatski su nacionalisti jugoslavenske orijentacije razmišljali u terminima „rase“.²⁰ Oni su izjednačili jezik s rasom, što je bila moda romantičara. Tako su Hrvati govorili slavenskim jezikom, a jezik je bio ključ podrijetla naroda – a Slaveni su navodno više ili manje jedan „narod“ – pa su na temelju toga Hrvati „rasni“ Slaveni. Nasuprot tomu, Starčević je korektno primijetio da su svi ljudi mješavine različitih naroda i različite krvi, uključujući i Hrvate, koji nesumnjivo imaju „rimске ili gerčke ili koje barbarske“ krvi (Starčević 1995, 39-40 [Bi-li]).²¹ Sama ideja da su „Jugoslaveni“ „homogena rasa“ bila je više raširena u Europi tako da je za dokazivanje suprotnog bila potrebna „nova vrsta“ hrvatskih nacionalista.

U skladu s rastom važnosti koncepta „rase“, Pavelić je pao pod utjecaj slabo poznatoga hrvatskog sociologa i povjesničara Ive Pilara i njegova djela *Die südslawische Frage* (1918). Povjesničari su previdjeli Pilarov doprinos razvoju Pavelićevih ideja, iako je Pavelić izričito citirao Pilarovu knjigu, u njegovu „promičbenom pamfletu“ iz 1929. godine, važnom za razumijevanje Srba i zašto je „nemoguće bilo kome živiti u zajedničkoj državi sa Srbijom“ (Pavelić 1995, 40). Pilarov odgovor na problem hrvatsko-srpskih odnosa vezan je uz pitanja religije i rase. Premda Pilar nije tvrdio da Hrvati nisu slavenskog podrijetla (a ustaški će ideolozi kasnije to tvrditi), on je vjerovao da su Hrvati sačuvali „nordijsko-arijsku“ baštinu svojih slavenskih predaka, koje je smatrao da su također bili Ariji, mnogo više negoli Srbi, koji su se miješali – i to u velikoj mjeri – s tamnim balkanskim

²⁰ Koncept rase često je u Europi 19. i ranog 20. stoljeća bio sinonim za „etničku skupinu“ ili „naciju“. Termin se nije obavezno odnosio prema fizičkim karakteristikama, nego je mogao ukazivati da su kulturne/etničke razlike na neki način „nepromjenjive“. Katharine Verdery piše da je „rasistička ideologija ona koja klasificira osobu na osnovi onog što se društveno predmnijeva kao nepromjenjiva karakteristika ... Premda su fizičke karakteristike u objektivnom smislu općenito nepromjenjive, a kulturne nisu, neki sustavi etničke klasifikacije ovo ne uzimaju u obzir. Na primjer, mnogi Mađari ... su Rumunje smatrali ‘nemogućima da se civiliziraju’, dakle, u rasističkim terminima, ali s naglaskom na kulturu kao važan element toga“ (Banac – Verdery 1995, XVII).

²¹ Starčević smatra da se jedinstvo hrvatske nacije zasniva na duhovnoj a ne biološkoj osnovi (Gross 2000, 347-348).

romanskim Vlasima (a ovi su vjerojatno bili bračno izmiješani s Romima) (*Pilar* 1990, 19-20, 108, 121-122 i 184-185). Pilar je smatrao Vlahe podriječima socijalne harmonije i progresa država u kojima su živjeli, oni su prema njemu rasa društveno destruktivnih pastoralnih nomada, banditi i trgovci koji su sačinjavali najveći dio osmanskih neregularnih postrojba (*Pilar* 1990, 112, 187-188). Nasuprot tomu, Hrvate je okarakterizirao vrijednostima i vrlinama poput njihova plemstva jer je riječ o jedinom narodu s nasljednim plemstvom na Balkanu: „Hrvatska vjernost, hrvatska gostoljubivost, visoko razvijeni smisao za estetiku i ljubav za umjetnost i kazalište, a s druge strane slab smisao za realne strane života“ (*Pilar* 1990, 317, 95-96).

Negativne karakteristike Srba, nadalje, Pilar objašnjava bizantskim utjecajem. Uz mnogo citata njemačkog antihelenofila Jacoba Philipa Fallmerayera, Pilar je iznio izrazito negativan pogled na Grke („malovriedan narod mješanaca“) i pravoslavlje opisujući ga moralno korumpiranim s obzirom na podložnost vladaru (*Pilar* 1990, 129, 132-133). S druge pak strane, konflikt između Katoličke crkve i Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti uzrokovao je razdvajanje države i crkve, što je s „germanskim individualizmom“ zajedno osiguralo razvitak slobode na Zapadu (*Pilar* 1990, 133-135).

Drugi važni intelektualni utjecaj na ustaše dolazi od poznatoga i međunarodno priznatoga hrvatskog povjesničara i konzervativnog plemića, profesora Milana Šufflaya, glavnog ideologa međuratne HSP. Njegov glavni doprinos bio je u uzdizanju misije hrvatskog nacionalizma. On smatra kako, s obzirom na činjenicu da se Hrvatska nalazi na granici između istoka i zapada, Europe i Azije, hrvatski nacionalizam mora po svojoj prirodi biti drukčijim od nacionalizma „nepograničnih“ naroda (*Šufflay* 1999, 40-41), pa prema njegovim riječima iz 1928. „hrvatski nacionalizam ne znači samo ... lokalni patriotizam, već lojalnu službu čitavom bijelom Zapadu“ (*Šufflay* 1999, 41).²² Nasuprot Hrvatima, Šufflay zapaža veći utjecaj Vlaha (posebno Cincara), njihove krvi i bizantsko-osmanske kulture na Srbe (*Šufflay* 1999, 51).

Kad su došli na vlast, ustaše su krenuli u konstrukciju države primarno zasnovane na rasnoj ideji „narodne zajednice“ koja izravno korespondira s parolom „Volksgemeinschaft“ njemačke nacionalsocijalističke stranke. Pavelić je to i sam naglasio u svojoj izjavi krajem 1941. kad je objasnio značenje „narodne zajednice“: „Danas, kad smo mi, hrvatski narod, pristupili, prišli novijim idejama, a odbacili ideje individualističke i demokratske, čitav narod postaje jedna obitelj, ono što danas Niemci kažu: Volksgemeinschaft. Pojedinci (...) prestaju vriediti, osim u koliko su oni članovi narodne zajednice“.²³

²² Šufflay je bio brutalno ubijen 1931. godine od agenata režima po naredbi Beograda zbog oporbe Karađorđeviću režimu. Za ustaško uzdizanje Šufflaya, vidi: Dr. Milan Šufflay: hrvatski historiozof i nacionalni hrvatski ideolog, *Hrvatski narod (HR)*, 27. IV. 1941, 5.

²³ Preneseno iz: *Seitz* 1943, 45. Više o „Volksgemeinschaft-u“ vidi: *Goldstein* 2001, 5.

Jedino hrvatska narodna zajednica ima ekskluzivna prava na teritorij koji sačinjava NDH po hrvatskom povijesnom pravu, unatoč znatnom broju nehrvata na tom teritoriju. Ustaše nisu imali namjeru prihvatiti etničke ne-Hrvate kao „državljane“ jer Hrvati nisu bili samo povijesna zajednica nego i krvna zajednica.²⁴

Ustaše su imali jasnu ideju koji to teritorij čini hrvatsku „krvnu zajednicu“. To je uključivalo teritorije „Trojedne kraljevine“ prije 1918. te Bosnu i Hercegovinu. Granica na Drini između Bosne i Srbije igrala je važnu ulogu u nacionalističkoj mitologiji ustaškog pokreta ne samo kao granica između Hrvata i Srba nego i kao granica između zapadne i istočne civilizacije.²⁵ Istra se smatrala hrvatskim etničkim, ali ne i povijesnim teritorijem, kao i Sandžak u kojem žive muslimanski Slaveni.²⁶ Talijani su okupirali velike dijelove sjeverne i središnje dalmatinske obale, a pristanak ustaša na talijansku aneksiju vrlo se negativno odrazio u ljudi nakon prvotne popularnosti zbog oslobađanja zemlje od srpske vlasti. No ustaše su smatrali Dalmaciju isključivo hrvatskim dijelom, a nakon kapitulacije Italije 1943. godine, režim je započeo i antitalijansku kampanju u tisku, pamfletima i knjigama, optužujući Talijane za antihrvatsku kolaboraciju s četnicima.²⁷

Premda teritorijalno pitanje 1941. godine nije riješeno na potpuno zadovoljstvo ustaša, oni su nastavili konstruirati državu na ekskluzivnome hrvatskom povijesnom pravu nacije na svoju zemlju. Kao „povijesna nacija“ Hrvati su dokazali da su sposobni kreirati vlastitu državu. To se uglavnom postizalo uz oružanu silu. Tako je u veljači 1942. ministar hrvatskog domobranstva i „Vojskovođa“ Slavko Kvaternik kazao u Hrvatskom državnom saboru: „samo ratnički narodi su stvaralačkog duha, jer samo oni su stvorili najveću i najvrjedniju društvenu zajednicu, a to je država“.²⁸ Ta „kreativnost“ smatrala se više rasnom nego kulturnom kvalitetom, a stoljećima ju je pronosila *natio croatica* koja se predano borila za očuvanje hrvatskih prava na državu.²⁹ Ali svi su Hrvati posjednici ratničkog duha koji je kreirao i sačuvao ta povijesna državna prava „kroz tako krvave i uništavajuće borbe“.

²⁴ Jedini popust bio je napravljen prema razmjerno velikoj njemačkoj zajednici (*Volksdeutsche*) u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, koja je organizirana kao *Volksgruppe* i dobila znatnu kulturnu i administrativnu autonomiju. To međutim nije zaustavilo neprekidne sukobe između ustaša i etničkih njemačkih dužnosnika u etnički mješovitim područjima glede pitanja jurisdikcije na pripadnicima *Volksgruppe* (Matković 1994, 152-153).

²⁵ Za povijesnu ulogu Drine u hrvatskoj nacionalnoj mitologiji vidi: Goldstein 2003, 109-137.

²⁶ Lorković 1996, 195-196, 244. Muslimani u Sandžaku kulturno su bliski bosanskim muslimanima. Ustaše su također tvrdili da su Hrvati doprinijeli etničkom sastavu Slovenaca i Crnogoraca (Lorković 1996, 24-40).

²⁷ Lorković 1944, 14-16. Ustaše su također lažno optužili Talijane za podržavanje partizana. Tisuće talijanskih vojnika su se, međutim, nakon kapitulacije Italije stvarno pridružili partizanima.

²⁸ Hrvati – ratnički narod, *HN*, 28. II. 1942, 3.

²⁹ Ivo Bogdan, Povijesni značaj ustaške revolucije, *Spremnost*, 10. IV. 1942, 3.

Važno je spomenuti kako je rasna karakteristika „kreativnosti“ upotrebljavana da se dokaže kako Hrvati, iako govore slavenskim jezikom, nisu slavenskog podrijetla. Misao o potpunom nedostatku talenta za izgradnju države kod Slavena bila je široko prihvaćena u populističkim i intelektualnim krugovima u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj te među nekim krugovima u Hrvatskoj. Slaveni su smatrani stalnim gubitnicima u darvinovskoj borbi oko prevlasti. Austrijski sociolog Ludwig Gumplowicz upotrebljavao je termin „Rassenkampf“ da bi označio te borbe između različitih nacija i rasa; države su formirane kad jedna rasna skupina osvoji drugu i etablira se kao vladajuća klasa.³⁰ Prema Gumplowiczu, taj se rasni rat zbio u ranoj hrvatskoj povijesti jer su gotska plemena navodno osnovala prvu hrvatsku državu i formirala vladajuću kastu koja je vladala skupinom Slavena (*Gumplowicz* 1902/03). Gumplowicz također tvrdi da je srpska država formirana na isti način.

„Gotska teorija“, koju je dalje razvijao katolički svećenik i nacionalist Kerubin Šegvić, bila je popularna među pronjemački raspoloženim ustašama, koji nisu bili sretni s Pavelićevom bliskošću s Italijom, i među manjom grupom hrvatskih nacionalsocijalista, koji su izgleda imali namjeru pretvoriti NDH u njemački protektorat.³¹ Ustaše su tvrdili da su Goti pridonijeli rasnom sastavu Hrvata, ali je sama teorija više služila kao instrument dodvoravanja nacistima. Na prvom je sastanku u Berchtesgadenu u lipnju 1941. Pavelić rekao Führeru da Hrvati tako dobro surađuju s njemačkom etničkom manjinom u Hrvatskoj jer su Hrvati po podrijetlu Goti, što je Hitler više-manje prihvatio.³² Kod ustaša je međutim popularnija bila teorija prema kojoj su proto-Hrvati bili ustvari Iranci, jer je takvo uvjerenje bilo prošireno među povjesničarima, arheolozima i filozofima, a i osiguralo je režimu vlastitu „arijsku“ rasnu teoriju.³³

Ustaški ideolozi priznali su da su Hrvati djelomično slavenskog podrijetla, ali da je prvenstveno iranska komponenta dala Hrvatima sposobnost za izgradnju države.³⁴ Jedan od vodećih ustaških intelektualaca, Mladen Lorković (kasnije

³⁰ Više o Gumplowiczu i njegovu utjecaju na diskurs o nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj, vidi: *Turda* 2003, 25.

³¹ U brošuri hrvatskog nacionalsocijalističkog političara Stjepana Buća (*Buć* 1941) napadaju se „panslavenske“ tendencije ranijih hrvatskih povjesničara. Premda gotovo osamdesetogodišnjak, Šegvić je osuđen na smrt 1945. godine. Bio je optužen da „ruši slavensko jedinstvo“ kroz gotsku teoriju. O Šegviću vidi u: *Tko je tko u NDH* (1997), 378.

³² O sastanku između Pavelića i Hitlera vidi: FRUS, str. 977-981. O Hitlerovu pozitivnom mišljenju o hrvatskoj rasnoj vrijednosti vidi: *Hitler's Table Talk 1941-1944* (1953), 8, 95, 110, 473.

³³ Premda i dalje traje rasprava o podrijetlu proto-Hrvata, samo je ime Hrvat najvjerojatnije iranskog podrijetla i utoliko nije slavensko (*Katičić* 1999, 149-167). Iranska je teorija, zapravo, „najmanje nevjerojatna“ od svih ponuđenih (*Goldstein* 1995, 22-26).

³⁴ Jedan je autor primijetio da su Hrvati rasno sastavljeni od dvije komponente, iranske i slavenske. Prvoj je glavna karakteristika „borbenost“ i „državotvornost“, a druga ima prirodu „nagodbenjaštva“ i „miroljubivosti“. Z. K., Hrvatska povijest je proizvod hrvatske narodne duše, *Ustaški godišnjak 1942.*, 122. Ustaše su tvrdili da je slavensko ime samo lingvistička klasifikacija. Može se govoriti o „narodima slavenske jezične skupine“, ali nema takve stvari kao što su slavenska rasa, kultura ili etnicitet (Ivo Bogdan, 'Slavenski kongres' u Moskvi, *Spremnost*, 26. IV. 1942, 1).

ministar vanjskih i unutarnjih poslova NDH), napisao je 1939. u publikaciji *Narod i zemlja Hrvata* da su proto-Hrvati bili neslavenski (iranski) sloj koji je „organizirao slavenske mase“ u proto-domovini Hrvata u južnoj Poljskoj, a onda i na jadranskom prostoru koji je postao Hrvatskom (Lorković 1996, 43). Ova iransko-kavkaska vojna i politička vladajuća klasa miješala se s mnogobrojnim Slavenima tako da su se iranski Hrvati asimilirali jezično (Lorković 1996, 41). Hrvati su se također ženili i miješali s ostacima populacije romaniziranih Ilira i Kelta, Romana, Avara i Gota koji su ostali u Dalmaciji i Panoniji nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva (Lorković 1996, 43-45). U zbirci članaka i priloga iz 1944. „Za hrvatsku samosvojnost: zakoni zemlje – krvi – duha“, čelnik vodeće hrvatske kulturne institucije Matice hrvatske (od 1928. do 1945), profesor Filip Lukas, konzervativni nacionalist, objasnio je rezultate svih tih miješanja: „Zbog tih mješavina Hrvati su, ma koliko jezikom spadali u slavensku skupinu, postali rasno bliži nekim svojim susjednim plemenima, nego slavenskim Rusima“ (Lukas 1944, 50).³⁵ Prema Lukas, dominantni je rasni tip među Hrvatima dinarski, a potom alpski, uglavnom u nizinama sjeverne Hrvatske, koji ima nekih elemenata i nordijske i mediteranske rase (Lukas 1944, bilj. 3).³⁶

Dinarska rasna teorija odgovarala je ustaškim ideolozima i bila popularna neko vrijeme među mnogim piscima, političarima, sociolozima i antropolozima kao objašnjenje posebnosti južnoslavenskog života i kulture, počevši od velikosrpskog nacionalista i geografa Jovana Cvijića (Carmichael 2002, 96-100). Cvijić je tvrdio da dinarski čovjek (a najbolji tip navodno je srpski) ima mnogo kvaliteta, posebno hrabrost u ratu i ljubav prema slobodi (Cvijić 1930-31, 377-378).³⁷ Njemački rasni teoretičari, poput Hansa F. K. Günthera, također su imali visoko mišljenje o dinarskom tipu, jer su iste kvalitete i očigledne fizičke sličnosti pripisivali nordijskoj rasi: visina, duguljasto lice, premda su dinarci imali široke umjesto dugačke glave i obično tamnu kosu (Günther 1935, 224-226; Tomašić 1997, 142, 150-152).³⁸

³⁵ Lukas sam nije bio član ustaškog pokreta i nije se slagao s nekim aspektima režimske politike, ali se „iskazao kao ideolog hrvatskog nacionalizma s naglašenim antisrpskim i antikomunističkim stavom“ i njegove su nacionalističke publikacije davale ustaškoj ideologiji intelektualni legitimitet (Matković 1994, 39).

³⁶ Ustaše su tvrdili da „specijalna hrvatska rasa ne postoji, jer su Hrvati, kao uopće svi europski narodi, mješavina nordijske, dinarske, alpske, baltijske i mediteranske rase“ (Tumačenje rasnih zakonskih odredbi, HN, 3. V. 1941, 7).

³⁷ Prema Cvijiću većina Hrvata pripada inferiornijem „panonskom“ rasnom tipu, mnogo slabijem od „srpskog dinarskog“ zbog „korumpirajućeg“ utjecaja stoljećima duge feudalne društvene strukture, germanske kulture i katolicizma u sjevernoj Hrvatskoj (Tomašić 1941-42, 55).

³⁸ Znatno broj dinaraca također je opisan kao svjetlokosi ljudi, posebno u Bosni (Mirko Kus-Nikolajev, Rasni sastav Hrvata: nordijske primjese pojačavaju i onako visoku životnu i kulturnu vrijednost hrvatskog naroda, *Spremnost*, 12. VII. 1942, 5). Hitler je komentirao da bi, uslijed činjenice o predominantnom dinarskom rasnom elementu, Hrvati mogli biti pogodni za moguću germanizaciju (Hitlerov citat prema: Connelly 17).

Lukas je dinarsku rasu omeđio samo na vlastiti narod, tvrdeći da su Srbi rasno slični Bugarima, produktu balkansko-prednjoazijske rasne izmiješanosti (*Lukas* 1944, 51).³⁹

Ustaški su ideolozi međutim bili oprezni da ne istaknu rasu kao najvažniji element u opisu hrvatske nacije. Kultura, jezik i povijest bili su jednako, ako ne i važniji.⁴⁰ U odgovoru na unitarističke pokušaje pod Karađorđevićevim režimom da se stvori jedinstveni „jugoslavenski“ ili „srpsko-hrvatski“ jezik, ustaše su uveli jezičnu politiku lingvističkog purizma, ustanovivši „Hrvatski državni ured za jezik“ čiji je cilj bio da se očisti hrvatski književni jezik od srbizama i stranih leksičkih utjecaja.⁴¹ Pavelić je u Saboru u veljači 1942. rekao da su pod srpskom vladavinom „najprostije, najgrđe, najgadnije balkanske riječi postale sastavnim dijelom hrvatskog jezika“ (*Košutić* 1992, 92). Hrvatska kultura i povijest u cjelini se smatra po svom karakteru bitno zapadnom, ali ne kompletno. Premda je ustaški pokret neprestano naglašavao zapadnu, katoličku, latinsko-germansku kulturnu baštinu Hrvatske, pokret je također inzistirao da se autentični hrvatski duh i kultura mogu naći u patrijarhalnim plemenskim zajednicama u planinskim dinarskim područjima NDH i posebno među muslimanima u Bosni i Hercegovini (*Lukas* 1944, 198).⁴² Premda to može izgledati kontradiktornim, nacionalistički su ideolozi kao Lukas zapravo tvrdili da su Hrvati „zapadno-istočni narod“, odnosno most između Zapada kojim se podrazumijeva latinski i germanski svijet i Istoka u slavenskom svijetu (*Lukas* 1944, 93, 96). Naglašeno je da su rasne i „iskonske psihične“ veze Hrvata naj snažnije s Istokom, ali da su te karakteristike uspješno uklopljene u zapadnu kulturu iz koje su Hrvati primili vjeru, pravni sustav, umjetnost, književnost i filozofiju (*Lukas* 1944, 100-101).

Isto tako, Hrvati su bili most prema islamskom svijetu. Ustaški je režim zamislio muslimane Bosne i Hercegovine kao najvažniju vezu s „Orijentom“ (*Jelić-Butić* 1977, 140). Povjesničari obično opisuju ustaško dodvoravanje bosanskim muslimanima primarno kao primjer *realpolitik*, kao potrebu da se pridobiju muslimani na vlastitu stranu ne samo kako bi se osigurali saveznici protiv Srba nego i da se stvori hrvatska većina u Bosni i Hercegovini gdje su prije rata Srbi imali relativnu

³⁹ Unatoč bugarsko-srpskoj rasnoj usporedbi, ustaše su imali dobro razvijene veze s partnerima u Sofiji koja je također pripadala silama Osovine i obično su govorili samo lijepe stvari o „viteškim“ Bugarima (npr. Bolesni srpski duh, *HN*, 31. VII. 1941, 1).

⁴⁰ Mirko Kus-Nikolajev, Rasni sastav Hrvata, 5. Lukas je primijetio da je „najvažnije pitanje“ u hrvatskoj povijesti pitanje kršćanstva, jer su kroz prijelaz na katoličko kršćanstvo Hrvati ušli na „univerzalni zapad“ i na taj način postali civilizirana nacija (*Lukas* 1944, 53, 60). On također oprezno ukazuje da rasa i narod nisu sinonimi, jer je prva „biološka pojava“, dok je narod „socijalna skupina i kulturno-psihična tvorevina“. Ali, u svakom narodu postoji dominantni rasni tip koji oblikuje jedinstveni narodni karakter (*Lukas* 1944, 65; *Lukas* 1945, 85, 231-232).

⁴¹ O jezičnom pitanju u NDH: *Samardžija* 1993.

⁴² General i ustaški pukovnik Tomislav Sertić je 1944. tvrdio da je, općenito govoreći, jedino dinarski tip Hrvata državotvoran (*Kisić-Kolanović* 2001, 58).

većinu (44%) (*Friedman* 1996, 123; *Tomasevich* 2001, 480-481). U slučaju pridobivanja muslimana, Pavelić je pratio ideološke stope Starčevića koji je bosanske muslimane smatrao etnički najčišćim Hrvatima. Starčević je imao pozitivan odnos prema muslimanima razvijen kroz teoriju o povijesnom državnom pravu. Prema Starčeviću, Bosna i Hercegovina bila je dijelom hrvatskoga srednjovjekovnog kraljevstva, a bosanski su muslimani – koji su bili viša klasa osmanske vlasti u Bosni – potomci srednjovjekovnoga bosanskog (hrvatskog) plemstva koje je prešlo na islam u vrijeme osmanske okupacije kako bi sačuvalo vlastite posjede i privilegije (*Spalatin* 1975, 55). Za Starčevića je žrtvovanje vlastite vjere kako bi se sačuvalo plemstvo dokaz kolik je osjećaj plemenitaške časti nazočan kod muslimanskog dijela hrvatske nacije (*Gross* 2000, 308). Ta je akcija osigurala i to da bosanski muslimani ostanu zatvorenom višom klasom, različitom od etničkih Turaka i nemuslimanskih bosanskih kmetova. Time su Muslimani, prema Starčeviću, ostali narodom „najčistie hervatske kervi“ (*Starčević* 1996, 40 [Bi-li]).

U skladu s tom teorijom, ustaški su propagandisti neprekidno naglašavali da su muslimani svojom krvlju i plemenitom poviješću Hrvati.⁴³ Baš kao što su katolički Hrvati bili predziđe zapadnog kršćanstva u odnosu na osmanski svijet (*antemurale christianitatis*), tako su „Hrvati islamske vjeroispovijesti“ bili predstraža islama.⁴⁴ Lorković je iz toga zaključio da „nikada narod slabe krvi, polutanske pasmine, male zemlje i sitna broja ne bi mogao dati one dokaze životne snage i prave veličine, koje dadoše Hrvati dviju vjera, boreći se na dvije strane svjetske barikade“ (*Lorković* 1996, 58).⁴⁵ Pavelić je nastojao integritati bosanskohercegovačke Muslimane, ali zbog neefikasnosti režima sve se uglavnom svodilo na već spomenute propagandne slogane. No, iako su bili slabo zastupljeni u vlasti, velik je broj Muslimana služio u oružanim snagama NDH (*Tomasevich* 2001, 505). No s druge je strane već od 1942. postalo jasno da lojalnost državi sve značajnijeg broja Muslimana postaje upitna, što se pokušalo kapitalizirati u pokušajima nekih muslimanskih grupa da osiguraju autonomiju Bosne pod protektoratom njemačkog Reicha i u njemačkim planovima da se osnuje posebna muslimanska SS divizija (*Tomasevich* 2001, 490-

⁴³ Muslimani su kao tobože svjetlokosi i smeđokosi ljudi bili prototipom rasne karakterizacije Hrvata, za razliku od Srba koji su, po rasnoj teoriji, većinom crne kose, crnih očiju i crne masti (Hrvatstvo bosansko-hercegovačkih Muslimana: zvjerstva Srba nad Muslimanima, *Novi list*, 8. V. 1941, 7).

⁴⁴ No muslimanski Hrvati nisu odvojeni od Orijenta samo krvlju, već i „zapadnim duhom“ hrvatske baštine koji je najbolje sačuvan u ideji hrvatskoga povijesnog državnog prava (Zavjet Stjepana Radića, *HN*, 7. VIII. 1941, 3).

⁴⁵ Ustaše su povezivali sliku ratničke rase tako da su obično govorili kako su Hrvati narod „vuka i arslana“ (npr. Žarko Brzić, *Vizija prošlosti, Ustaški godišnjak 1942*, 211). Brzić spominje senjske uskoke kao „prve ustaše“ (str. 210). Također primjećuje da „mi ćemo opet biti novovjekni barbari, barbari koji neograničeno ljube, spašavaju i čuvaju samo svoje“ (str. 120). Termini „uskok“ i „ustaša“ imaju svoje podrijetlo u folklornoj tradiciji protuturskih borbi i hajdučkih skupina kakve su viđane u velikim dijelovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore.

498; *Redžić* 1997). Budući da su Rimskim sporazumima predali Dalmaciju Italiji, ustaše su se još više skoncentrirali na Bosnu i Hercegovinu tvrdeći da Hrvatska može „živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojeg uda (misleći na Dalmaciju – op. N.B.), ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce“ (prema *Jelić-Butić* 1977, 100).

„Problem“ srpskoga pravoslavnog identiteta u NDH: definicija Srba

Ustaše su proglasili da u NDH nemaju mjesta: Srbi, Židovi i Romi. Povijesno, dvije najproganjanije etničke manjine na europskom kontinentu, Židovi i Romi, službeno su označeni rasnim zakonima usvojenim krajem travnja 1941. kao „narijski“ narodi.⁴⁶ Srbi nisu službeno definirani kao rasna zajednica, nego su religiozno definirani kao „grčkoistočnjaci“ (*Matković* 1994, 113-114). Za tu se vjersku zajednicu mislilo da pripada raznim etničkim-rasnim podrijetlima (uključujući i hrvatsko). Režim je stoga smatrao da ta činjenica zahtijeva drukčiji politički tretman od onoga primijenjenog u židovskom i romskom slučaju.

Režim nije provodio jedinstvenu politiku prema svim Srbima u NDH i to na temelju činjenice da su srpsku populaciju podijelili u nekoliko skupina. Kao rezultat toga režim je provodio politiku koja je uključivala: deportaciju u Srbiju (tada pod njemačkom okupacijom), masovna ubojstva i prisilnu asimilaciju Srba (prijelaz na rimokatoličku vjeru ili pod okrilje kasnije osnovane Hrvatske pravoslavne crkve). Manje ekstremni ustaše zalagali su se za deportaciju i vjersku konverziju, dok su Pavelić i militantni emigrantski ustaše, koji su s njim došli iz Italije, bili glavni pokretači i organizatori masovnih ubojstava (*Goldstein* 2001, 592-593; *Goldstein* 2003, 123).⁴⁷ Prije svega, stvorena je razlika između autohtonih hrvat-

⁴⁶ Židovi su definirani kao „orijentalna i prednjeazijska rasa s primjesama mongolske i crnačke rase“, dok su Romi definirani kao mješavina „indidne i iranske rase s paleonegridnim elementima, s orijentalnim i mongoloidnim primjesama“. Navodno su i jedna i druga rasa imale do 20 posto europske rasne mješavine u sebi. Ta navodna europska dodatna mješavina omogućila je nekim „zaslužnim“ Židovima da dobiju status arijaca u NDH. (vidi: Tumačenje rasnih zakonskih odredbi, *HN*, 3. V. 1941).

⁴⁷ O manje radikalnom stavu Slavka Kvaternika o „srpskom pitanju“ vidi: *Kisić-Kolanović* 1997, 43-44. No, izgleda da je i Kvaternik znao ponekad podržavati ekstremniju politiku terora Pavelića i njegovih „rasova“. Vidi: *Broucek* 1988, 432. gdje njemački general Glaise opisuje Kvaternika na jednom sastanku s Pavelićem kao „blutrünstig“ („žedan krvi“). Ustaše su pravdali deportaciju u Srbiju ukazujući na presedan zamjene populacije između Grčke i Turske, odnosno na uzajamnu deportaciju Grka i muslimana/Turaka 1923. godine. Ministar narodnoga gospodarstva NDH, dr. Lovro Sušić, objasnio je na jednom javnom okupljanju da „nećemo krvavog čišćenja“ jer „ako su se Turci i Grci morali mijenjati moraju i ovi (Srbi, op. N.B.) seliti“ (Velika skupština ustaškog pokreta u Slunju, *HN*, 9. VI. 1941, 5). Na suđenju u svibnju 1945. godine bivši ustaški ministar nastave Mile Budak tvrdio je da nikad nije mislio kako bi „hrvatsko-srpski spor“ mogao biti riješen „klanjem i ubijanjem, nego samo međusobnom izmjenom pučanstva“ (*Jareb* 1990, 316).

skih Srba i Srba iz Srbije koji su imigrirali u Hrvatsku nakon 1900. godine, pa bi ti drugi trebali zajedno sa svojim potomstvom biti deportirani najprije.⁴⁸ Kako bi se ostvarile deportacije, režim je osnovao „Državno ravnateljstvo za ponovu“.⁴⁹ Ispočetka su diskriminirani bili i Crnogorci, ali u skladu s ustaškom politikom suradnje s antisrpski raspoloženim crnogorskim nacionalistima (a također i s rasnom teorijom koja karakterizira Crnogorce kao dominantno dinarce), kasnije nisu protjerivani (*Jelić-Butić* 1977, 165, bilj. 102; O rasnom sastavu Crnogoraca v. karte u: *Lukas* 1944, 48-49).

Što se pak tiče „grčko-istočnjačkog“ pučanstva u NDH, koji je brojio nešto manje od dva milijuna stanovnika, ustaše su vjerovali da se srpski identitet te populacije zasniva skoro isključivo na njihovoj povezanosti sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Prema ustašama hrvatski i bosanskohercegovački Srbi ustvari su potomci triju grupa: 1) nomadskih pravoslavnih doseljenika različitoga etničkog i rasnog podrijetla: Vlaha, Bugara, Grka i Roma, koji su došli u hrvatske zemlje u službi neregularnih postrojbi Osmanskog Carstva; 2) katolički Hrvati koji su bili nagovoreni da prijeđu na pravoslavlje, posebno u Bosni i Hercegovini, tijekom 17. stoljeća pod Osmanskim Carstvom, jer je osmanskoj vlasti više odgovarala Pravoslavna od Katoličke crkve, i 3) etnički Srbi koji su došli u sjevernu Hrvatsku tijekom 17. i 18. stoljeća tijekom takozvane velike seobe Srba nakon 1690. godine (*Lorković* 1996, 83-88).⁵⁰

Slijedom toga, jedino što je te različite grupe držalo na okupu bila je njihova srpska pravoslavna vjera; jezično, oni su više-manje govorili istim jezikom kao i Hrvati, ali zbog svoje vjere i različita podrijetla nisu se asimilirali u hrvatsku naciju kao što je to bio slučaj s drugim doseljenicima.⁵¹ Ustaše su vidjeli „problem“ pravoslavne manjine u NDH kao pokušaj asimiliranja „antidruštvenoga“ nomadskog elementa. Lukas je 1943. objasnio da povijesno postoje dva vala doseljavanja u Hrvatsku: jedan sa Zapada i drugi s Istoka. Zapadna imigracija, koja uključuje Nijemce, Slovake, Slovence, Čehe i Mađare, bila je rasno i kulturno srodna Hrvatima, premda oni nisu dijelili istu baštinu i zajedničke nacionalne običaje s njima (*Lukas* 1945, 235-237). I dok su se ti zapadni doseljenici većinom s vremenom identificirali sa svojom novom domovinom, srpsko-pravoslavni

⁴⁸ Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca, izdana 7. lipnja 1941., *Požar* (1996), 191.

⁴⁹ Glavni cilj ove institucije bio je „iseljavanje stranog življa iz NDH“. Ravnateljstvo (koje je ukinuto u prosincu 1941) osnovalo je urede u svim područjima, a organizirana su i mjesta s kojih će Srbi biti deportirani (*Jelić-Butić* 1977, 167-171).

⁵⁰ Također vidi intervju o temi „Serbenfrage“ u NDH koji je Lorković dao ustaškim novinama na njemačkom jeziku *Neue Ordnung*, 7. IX. 1941, 1-2; vidi i *Lukas* 1945, 236-237.

⁵¹ U govoru na javnom skupu u Karlovcu, ministar nastave Mile Budak tvrdio je da su Hrvati naučili pravoslavne doseljenike (mješavinu „Grka, Cincara, Cigana, Bugara, Rumunja i nešto Srba“) hrvatski jezik, ali da ovi nisu postali Hrvati (Prva ustaška skupština u Karlovcu, *HN*, 14. VII. 1941, 2).

doseljenici s Istoka, većinom Vlasi i Romi, rasno i kulturno bili su različiti od Hrvata i ostali su više manje strani i neprijateljski element na hrvatskoj zemlji (*Lukas* 1945, 235-237).⁵²

Premda nisu bili obuhvaćeni rasnim zakonima, Srbi su opisivani kao rasno srodni Židovima i Romima.⁵³ Ustaše su naprimjer tvrdili da su zbog stoljeća kojima je Srbija bila pod osmanskom upravom Srbi bili predmetom velikih rasnih miješanja s raznim doseljenicima iz prednje Azije i s Bliskog istoka. U tekstu koji je objavila *Spremnost* tvrdilo se da zamjetan dio Srba (nekih 15%) ima „ne-arijske, prednjoazijske i vrlo upadne ciganske priloge“.⁵⁴ Također se tvrdilo da je samo mali broj Srba dinarske rase, dok relativna većina pripada doduše srodnom, ali ipak drukčijem „armenoidnom“ rasnom tipu koju karakterizira tamna koža i osobita sklonost prijevari i obmanjivanju (*Spremnost*, 22. XI. 1942, 7). Hrvati, s druge strane, imaju – kako je iste godine primijetio neki zastupnik Hrvatskoga državnog sabora – „u svojoj krvi jake primjese etničke nordijske rase, dok su Srbi primili znatan primjesak ciganske, nomadske i plemena semitske krvi, pa su zato lukavi, prevejani, himbeni i sebični“. Za razliku od Hrvata, koji su idealisti, Srbi su navodno i materijalisti.⁵⁵

U velikoj promidžbenoj kampanji, na velikim javnim skupovima od svibnja do srpnja 1941. godine, ustaški su dužnosnici Srbe u NDH prikazivali ne samo kao petu kolonu beogradskog režima nego i kao nomadsku skupinu, potomke nomada, slične narodima bez država, Židovima i Romima. Ministar pravosuđa Mirko Puk tvrdio je kako su Srbi „došli u naše krajeve s turskim četama, kao pljačkaši, kao talog i smeće Balkana“.⁵⁶ Mile Budak govorio je o Srbima u NDH na sličan način, obično ih nazivajući Vlasima ili potomcima različitih pravoslavnih balkanskih doseljenika koji su služili kao robovi ili pomoćnici Osmanlija.⁵⁷ Dakle, u NDH

⁵² Razlika između „zapadnih“ i „istočnih“ doseljenika reflektirana je do određene mjere u lipnju 1941. kada se njemačko-hrvatskim dogovorom trebalo u Hrvatsku deportirati oko 179.000 Slovenaca jer je Slovenija bila anektirana Njemačkoj, a zauzvrat deportirao bi se u Srbiju jednak broj hrvatskih Srba jer je Srbija bila pod njemačkom okupacijom. Hrvati su, ipak, imali rezerve prema primanju odjednom tolikog broja Slovenaca, što je frustriralo Nijemce (*Jelić-Butić* 1977 167-170; *Rich* 1974, 271-272).

⁵³ Premda Srbi legalno nisu bili ‘ne-arijska’ nacija, diskriminacijski proglasi su bili izdavani skupno za Srbe i Židove zajedno. V. na primjer *Hrvatski narod*, 10. svibnja 1941. (‘Židovi i Srbi moraju za 8 dana napustiti sjeverni dio Zagreba’).

⁵⁴ Milivoj Karamarko, Dinarska rasa i Hrvati: osebuje naše značajke i pozitivni prinos nordijske rase, *Spremnost*, 22. XI. 1942, 7.

⁵⁵ Mirko Košutić, Ništetnost državnih čina od 1918., *Spremnost*, 15. III. 1942, 1.

⁵⁶ Puk je dao ovu izjavu na skupštini u Križevcima gdje su on i Mile Budak zajedno održali javni govor (Događajnik Dr. Mile Budak o dužnostima svakog Hrvata, *Hrvatski narod*, 7. VII. 1941, 3).

⁵⁷ Vidi: Sav je narod uz Poglavnika, *HN*, 27. V. 1941, 1 i 3. Starčevićev termin „slavosrb“ također je upotrebljavan u ustaškoj promidžbi, manje kao sinonim za Srbe već više za označavanje hrvatskih izdajnika i „Jugoslavena“ (‘Nek’ se čisti!, *Novi list*, 21. V. 1941, 1).

Srbi nisu smatrani narodom u striktnom smislu riječi jer nisu imali prave domovine. Oni čak nisu ni bili pravi Srbi, osim po svojoj pravoslavnoj vjeri. Na temelju toga, režim je okarakterizirao širenje partizanskog i četničkog pokreta u NDH kao rezultantu socijalno destruktivnog i necivilizacijskog elementa. Činjenica da su i partizani i četnici željeli obnoviti jugoslavensku državu – premda s različitim idejama kakva bi to država trebala biti, kao i to da su partizanskom pokretu u NDH najprije pristupili etnički Srbi – omogućila je ustašama da ih praktički smatraju istim fenomenom.⁵⁸

Režimski promidžbeni aparat obično je identificirao ove dvije grupe kao jedan projekt, koristeći se u opisima hibridnim terminom „komunističko-četnički“.⁵⁹ Komunisti-četnici optuženi su za kolaboraciju sa Židovima, koje su ustaše već prije okarakterizirale kao vođe svjetskog komunizma. Ukupnu sliku o „komunističko-četničkim banditima“ koju je javnosti prikazao režim portretira ih kao krvi žedne balkanske kriminalce i ubojice koji se kriju u planinama NDH i vode ih jednako amoralni Židovi.⁶⁰ Lorković je 1944. tvrdio da su „odmetnici“ (komunističetnici) direktni potomci takozvanih martolosa, kršćanskih (uglavnom vlaških) pomagača koji su služili u neregularnim osmanskim postrojbama, odnosno – kako je objasnio Lorković – „rulje koji su u tursko doba dovodjeni sa središta Balkana“ (Lorković 1944, 9).

Ustaška politika prema NDH Srbima: prekrštavanje

Ustaše nisu pokušali precizno utvrditi tko je hrvatskoga, vlaščkoga/romskoga ili srpskog podrijetla (što bi u svakom slučaju bilo logistički nemoguće). U praksi, ustaše nisu mogli naći odgovarajuću zbirnu etničku/rasnu definiciju za pravoslavnu manjinu u Hrvatskoj, jer su smatrali da se radi o prepoznatljivoj manjini samo na osnovi vjerske pripadnosti. Zato nije ni bilo zakona nürnberškog tipa za Srbe u NDH. Odsustvo definiranoga pravnog statusa za Srbe u NDH omogućilo je režimu i fleksibilniju politiku prema njima. Tako su odlučili da prvo unište instituciju za koju su mislili da je glavni rasadnik srpskog identiteta u Hrvatskoj – Srpsku pravoslavnu crkvu.⁶¹

⁵⁸ Osim u dijelovima Hrvatske pod talijanskom aneksijom, partizani su uspjeli pridobiti mali broj Hrvata sve do pred kraj 1942. kad se sve veći broj Hrvata pridružio partizanskom pokretu (Bilandžić 1999, 141-143, 148-149).

⁵⁹ Usp. Adolf Sabljak [Poglavnikov krilni pobočnik, op. N.B.], Komunističko-četnički izgredi, *HN*, 7. VIII. 1941, 3. Ustaški su novinari dobili instrukcije da upotrebljavaju riječ „komunist“ a ne „Srbin“ kad govore o „vlasima u Hrvatskoj“ (Jelić-Butić 1977, 237. bilj. 57).

⁶⁰ Jedna ustaška brošura iz 1944. opisuje komuniste-četnike kao „šumske razbojnike“, „pijane rulje“ i „podivljale pljačkaške bande (Bzik 1944, 75-77).

⁶¹ Pavelić je 1941. nadbiskupu Stepincu opisao Srpsku pravoslavnu crkvu u Hrvatskoj kao „političku organizaciju“ (Alexander 1987, 62).

Jedan način da se uništi pravoslavna crkva bilo je masovno iseljavanje svećenika koje je umnogome obavljeno u prvim danima srpnja. Druga je faza bila provođenje politike prekrštavanja. Iako je to započelo nekoliko mjeseci ranije, prekrštavanje je poprimilo masovne razmjere u rujnu 1941. godine.⁶² Važno je naglasiti da ustaše nisu odlučili provesti tu politiku iz „križarskih“ razloga, nego zato što su ljudi koje su željeli asimilirati podanici srpskog patrijarha koji stoluje u glavnom neprijateljskom gradu, u Beogradu. Ako je ustaški režim želio asimilirati dio srpske populacije (koja je po njima samo srpska po svojoj vjeri), asimilaciju je najbolje započeti prelaskom na vjeru kojoj pripada većina Hrvata (na katolicizam). Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja poslalo je 30. srpnja 1941. detaljno cirkularno pismo svim župama u NDH u kojem režim točno propisuje pravila prekrštavanja: „Grčko-istočnjaci“ koji se žele prekrstiti moraju dobiti „potvrdu o osobnoj čestitosti“ koju im trebaju izdati lokalne vlasti (*Falconi* 1970, 283-284; *Jelić-Butić* 1977, 174). U cirkularnom pismu također se navodi osnovni princip prema kojem „grčko-istočni učitelji, popovi, trgovci, bogati obrtnici i seljaci i uopće inteligencija“ ne bi trebali dobiti takve potvrde (*Jelić-Butić* 1977, 174).

Tako je prekrštavanje bilo ograničeno samo na seljaštvo, jer je režim zaključio kako je srpski identitet kod seljaka slabiji i manje sofisticiran nego kod obrazovanih i bogatijih Srba (i sastoji se isključivo u vjeri), a i prekrštavanje će seljaka biti manje kompliciran proces. Prekrštavanje nije trebalo biti provedeno u svim područjima. Navedene upute navode da tamo rečeno vrijedi za sve župe u NDH, osim Gore, Krbave i Pseta (područja na granici između Hrvatske i Bosne južno od Zagreba), gdje lokalne vlasti mogu postupati „prema mjesnim prilikama“ (*Jelić-Butić* 1977, 174). To je ustvari značilo da „srpsko pitanje“ treba riješiti konačno i jednom zauvijek (deportacijom i smaknućima).⁶³

U teoriji, Srbi su mogli prijeći na protestantizam i/ili islam jer su te konfesije bile državno priznate, ali to nije bilo previše poželjno jer je režim ionako imao mnogo problema s autonomijom etničkih Nijemaca (od kojih su mnogi bili protestanti)

⁶² Stotine srpskih pravoslavni svećenika u NDH ili su bili deportirani u Srbiju ili ubijeni, a mnoge su pravoslavne crkve uništene (*Tomasevich* 2001, 529). U ljeto 1941. godine ustaše su morali prilagoditi svoju politiku deportiranja i ubijanja Srba, jer je započeti srpski otpor po čitavoj NDH (i Srbiji) doveo do njemačkog zatvaranja granice u Srbiji (*Jelić-Butić* 1977, 172-175). Mnogi su Srbi željeli prijeći na katolicizam početkom 1941. kako bi izbjegli diskriminaciju i progon (*Biondich* 2005, 84). I dok Biondich (isto) točno sugerira da ustaše „još nisu bili zainteresirani za masovna prekrštavanja“ u prvom dijelu 1941. dajući prednost deportaciji i ubijanju kako bi riješili „srpsko pitanje“, svejedno im je bilo potrebno prekrštavanje kao pričuvna taktika jer je po njemačko-hrvatskom dogovoru iz lipnja 1941. u Srbiju moglo biti deportirano svega 179.000 Srba iz NDH, pa bi ih u NDH ostalo više od milijun i pol.

⁶³ *Jelić-Butić* 1977, 174. Nakon što je početkom 1942. poslao Poglavnika tjelesni sdrug (PTS) u „kaznenu ekspediciju“ na područje Korduna, Pavelić je rekao Slavku Kvaterniku da je naredio napad na četnike u tom području jer ne može „trpjeti srpsku državu pred Zagrebom“ (*Kisić-Kolanović* 1997, 226).

i Muslimana. Ustaše nisu ni željeli brojčano povećati te zajednice.⁶⁴ U svakom slučaju, prijelaz na katoličanstvo bio je mnogo jednostavniji proces negoli prijelaz na nekatoličku vjeru jer bi primjerice prijelaz na protestantizam mogao značiti asimilaciju u njemačku a ne u hrvatsku kulturu.⁶⁵ Režim je također naglašavao da se Židovima, Romima i Cincarima treba zabraniti prijelaz na katolicizam (*Falconi* 1970, 285).⁶⁶ Zato su prijelazi s vjere na vjeru u NDH bili predmet rasnih restrikcija jer se jedino Srbi (u realnosti „Hrvati“) mogu prekrstiti. Pavelić je naglasio talijanskim predstavnicima u NDH da je „najveći dio pravoslavaca u Hrvatskoj hrvatske rase i jezika“ te da se pravoslavci zato moraju „vratiti u rasno i političko hrvatstvo“ a to će biti učinjeno prijelazom na katolicizam (*Kisić-Kolanović* 2001, 271).⁶⁷

Iako je Katolička crkva, može se kazati, sa zadovoljstvom gledala na moguće povećanje broja katolika, ipak se crkvena hijerarhija suprotstavila vladinoj politici: prekrštavanje pod pritiskom je u suprotnosti s katoličkim učenjem, a pravnu je proceduru konverzije umnogome određivao režim (*Alexander* 1987, 74-76). Režim je doduše uspio osigurati usluge dijela nižeg svećenstva za provođenje prijelaza na katoličku vjeru, ali je crkvena hijerarhija ostala suprotstavljena prisilnom prekrštavanju (*Alexander* 1987, 75-76; *Biondich* 2005, 86-87). Tako su prekrštavanja obavljana pod nadležnošću civilnih a ne crkvenih vlasti. Prvi čovjek Katoličke crkve, nadbiskup Alojzije Stepinac, dao je instrukciju svećenstvu da dopuste pravoslavnim kršćanima prijelaz na katoličanstvo bez previše inzistiranja na motivu ako će to spašavati živote ljudi (*Alexander* 1987, 85). Prekršteno je oko 100.000 Srba, ali ih je stotine i tisuće također deportirano i ubijeno.⁶⁸ Uz to, prekršteni

⁶⁴ O problemima vezanim za prijelaz na islam i protestantizam: *Tomasevich* 2001, 543-544 i *Biondich* 2005, 88-89, 105-109. Tomasevich tvrdi da su time muslimani tretirani kao građani drugog reda u NDH. Mislim da se radi o gore spomenutim uzrocima i problemima prijelaza na islam ili protestantizam.

⁶⁵ U okružnici za upute o vjerskom prijelazu (30. VII. 1941), ustaške su vlasti dale do znanja da „grčkoistočnjaci“, koji žele prijeći na protestantizam, neće postići prava koji uživaju pripadnici Volksgruppe (*Falconi* 1970, 285). Ustaše su se čvrsto opirali situaciji u kojoj bi njemačka Volksgruppe mogla „privući hrvatske elemente koji nisu njemačkog podrijetla“ (kao što je Pavelić u prosincu 1941. rekao talijanskom ministru vanjskih poslova grofu Cianu) (vidi: *Muggeridge* 1948, 472). Između ustaša i Volksgruppe postojalo je neprekidno birokratsko natezanje oko toga je li određeni pojedinac Nijemac ili Hrvat. Ustaške su vlasti bile duboko zabrinute oko priključenja Hrvata u Volksgruppe (vidi: HDA-ZG, MUP NDH, kutija 26: Broj 23914/1941. [Upisivanje i stupanja Hrvata u članstvo njemačke narodne skupine]. 14. kolovoza 1941). U svjetlu moći Reicha i rastućega njemačkog političkog, gospodarskog i vojnog utjecaja u NDH, Hrvati su se bojali njemačkog pokušaja asimilacije. Sam je Hitler nekoliko puta govorio o mogućoj integraciji Hrvatske u Reich i germanizaciji Hrvata (vidi: *Hitler's Table Talk 1941-1944* (1953); *Kvaternik* 1995, 26; *Krizman* 1986, 70-71).

⁶⁶ O Romima i Cincarima vidi: HDA-ZG, MUP NDH, kutija 34: Broj 26081/1941. (Upute za vjerozakonski prelaz grčkoistočnjaka). 24. listopada 1941.

⁶⁷ Pavelić je sličan komentar dao i u intervju „Der Poglavnik zur Innenpolitik“ za *Neue Ordnung* (24. VIII. 1941, 2).

⁶⁸ Jelić-Butić daje broj od 240.000 prekrštenih Srba u razdoblju 1941-1942. (*Jelić-Butić* 1977, 175). *Biondich*, međutim, radeći u arhivima vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, procjenjuje brojeve između 97.447 i 99.333 osoba koje su prešle na katolicizam (te vrlo mali

Srbi katolici nisu bili zaštićeni od mogućih daljnjih zlostavljanja i progona. To jasno pokazuje da režim (ili barem najekstremniji ustaše) i dalje žele stvari riješiti na temelju rasne politike te smatraju veći dio Srba različitom etničkom/rasnom manjinom koja ne može biti asimilirana (*Biondich* 2005, 102-104).⁶⁹

Što se tiče odnosa između crkve i režima, nema sumnje da su ustaše pokušali dobiti podršku Katoličke crkve jer im je bio potreban ugled i legitimitet koji je crkva mogla ponuditi u dominantno katoličkoj zemlji.⁷⁰ Sa svoje je strane crkva pozdravila osnivanje NDH jer je suprotno od pozicije u Jugoslaviji bila dominantna vjeroispovijest (*Ramet* 1985, 133-134; *Goldstein* 2001, 562).⁷¹ Stepinac je bio uvjereni antikomunist (kao i njegov nadređeni, papa Pio XII) i, premda se nije slagao s Pavelićem (i obrnuto), više-manje prihvatio je NDH kao hrvatsku nacionalnu državu (kao što je to učinila i Islamska vjerska zajednica i Evangelistička crkva u Hrvatskoj).⁷² Dobar dio nižeg svećenstva podržavao je ili se čak pridružio ustaškom pokretu (*Matković* 1994, 111-112). Ti su katolici podredili svoja vjerska uvjerenja višim, nacionalnim uvjerenjima. Bilo je, međutim, katoličkih svećenika (premda

---

broj na islam i protestantizam) (*Biondich* 2005, 111). Dok povjesničari s pravom ukazuju na činjenicu da je prekrštavanje doživjelo neuspjeh (jer nije „riješilo“ srpski „problem“), brojka od 100.000 još je uvijek značajna, posebno ako se uzme u obzir da je NDH „izgubila“ preko 500.000 Hrvata koji su ostali okupiranoj Dalmaciji, Istri i Međimurju. Može se hipotetički tvrditi, kao što to je činio Paul Hehn, da su ustaše pokušavale popraviti demografsku sliku NDH u svoju korist (*Hehn* 1971, 349). Važno je naglasiti da je u ime hrvatske nacionalne integracije ustaški režim bio spreman asimilirati preko milijun etničkih nehrvata (Srba i Muslimana) u svoju naciju (iako se bitan dio muslimana već smatrao Hrvatima), dok su etnički Hrvati u okupiranoj Istri i Dalmaciji bili podvrgnuti pokušajima nasilne talijanizacije od fašista. Oko 200.000 Srba iz NDH bili su deportirani ili su pobjegli na svoju ruku u Srbiju (*Tomasevich* 2001, 392-397). U knjizi „Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga“ Vladimir Žerjavić je izračunao da je oko 217.000 Srba poginulo u NDH kao žrtve „fašističkog terora“ uključujući i srpske žrtve ustaša, Nijemaca i Talijana (*Žerjavić* 1002, 71).

⁶⁹ Pokatoličeni Srbi bili su međutim službeno smatrani Hrvatima (HDA-ZG, MUP NDH, kutija 45: Broj 818/1942. (Srbi prelaznici na rimokatoličku vjeru – upisivanje narodnosti). 13. I. 1942).

⁷⁰ Yeshayahu Jelinek, ‘Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement, u: S. U. Larsen, B. Hagtvet, J. P. Myklebust (ur.), *Who were the Fascists: social roots of European fascism* (Universitetsforlaget: Bergen, 1980), str. 373.

⁷¹ Treba primijetiti da je Vladko Maček također pozvao stanovništvo da prihvati nove ustaške vlasti i 10. travnja 1941. dao izjavu na zagrebačkom radiju pozvavši „sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava“. Većina administracije kojom je dominirao HSS, a koja je na to mjesto došla u Banovini Hrvatskoj (1939-41), surađivala je s ustaškim režimom (*Tomasevich* 2001, 53, 356).

⁷² O Stepinčevu antikomunizmu: *Alexander* 1987, 88-89; *Goldstein* 2001, 577. Zagrebačkog muftiju Ismeta Muftića i člника Evangelističke crkve biskupa Philippa Poppa ubili su pripadnici Titova režima. Nadbiskup Stepinac bio je zatvoren do 1951. zbog tobožnje „kolaboracije“ s nacistima i ustašama, a nakon toga je ostao u kućnom pritvoru do smrti 1960. godine (*Tomasevich* 2005, 560-563, 573-574). Ustaše su sumnjali u nadbiskupovo jugoslavenstvo jer je 1918. bio član „jugoslavenske legije“ koja se sastojala od dezertera i zarobljenika iz austro-ugarske vojske (*Cecelja* 1990, 705, 731).

ne beznačajan ali u dalekom manjem broju) koji su se pridružili ili surađivali s partizanima (*Ramet* 1996, 137). Sve u svemu, crkva nije imala znatan politički utjecaj na režim. Štoviše, između ustaša i crkve pojavile su se ozbiljne razlike zbog rasne politike koju je provodio režim. Napetosti su narasle do usijanja kad je Stepinac izravno napao rasističku ideologiju režima u nekoliko propovijedi u zagrebačkoj katedrali tijekom 1942. i 1943. godine (*Alexander* 1987, 96-101). Tada su i odnosi zahladili. Na konferenciji u rujnu 1943. s visokim dužnosnicima ustaškog pokreta, Pavelić je pokušao objasniti da postoje tri kategorije hrvatskoga političkog života: „Starčevićanci“, „klerikalci“ i „slavosrbi“. „Samo je „Starčevićanstvo“, nastavio je Pavelić, „nosilac Hrvatsva ... Starčevićanstvo je rasna stvar, samo ono nosi Hrvatsvo i državnu misao“ (*Jareb* 1976, 161).

Hrvatska pravoslavna crkva

Budući da su uvučeni u krvavu borbu s velikosrpskim rojalističkim nacionalistima četnicima (koji su vršili teror tako što su masovno ubijali hrvatske i muslimanske civile) i partizanima koje vode komunisti (koji su se također brutalno obračunavali s „klasnim neprijateljem“), ustaše su već u ljeto 1941. izgubili velik dio teritorija NDH. Režim je morao naći *modus vivendi* sa srpskom manjinom. S dopunskim njemačkim pritiskom zbog sve veće anarhije u NDH, Pavelić je u travnju 1942. najavio osnivanje „Hrvatske pravoslavne crkve“ (*Jelić-Butić* 1977, 177-178). Tako će se preostale Srbe u NDH (ali ne i oni koji su već prešli na katolicizam) koji dobrovoljno prijeđu u Hrvatsku pravoslavnu crkvu nazivati „pravoslavnim Hrvatima“ (*Požar* 1996, 295; *Tomasevich* 2001, 546; *Biondich* 2005, 110. bilj. 135).⁷³ Mali se broj srpskih pravoslavnih svećenika pridružio novoj crkvi te je većina Srba i članova srpske crkvene hijerarhije odbila ponudu (*Jelić-Butić* 1977, 178).⁷⁴ Na kraju je ruski emigrantski svećenik pod imenom Germogen postao čelnikom crkve. Hrvatska pravoslavna crkva dobila je službeno priznanje samo od Rumunjske pravoslavne crkve (*Požar* 1996, 199-201).⁷⁵ Crkva je u praksi više služila kao promidžbeno oruđe režimu jer progoni Srba nisu bili

⁷³ Bilo je određene nesigurnosti u dijelovima Hrvatske hoće li se članove novoosnovane Hrvatske pravoslavne crkve još uvijek u etničkom smislu smatrati Srbima. U pismu župskoj vlasti u Vukovaru, predstojnik redarstva u Hrvatskoj Mitrovici traži objašnjenje vezano uz nacionalnu pripadnost članova Hrvatske pravoslavne crkve „pošto mnogi građani Hrvatsko-pravoslavne vjeroispovijesti žele da im se narodnost umjesto Srbin stavi Hrvat“ (HDA-ZG, MUP NDH, kutija 45: Broj T. 168/1942. 15. IV. 1942).

⁷⁴ Navodno je do kraja 1942. bilo 51 „hrvatskih pravoslavnih“ svećenika u NDH (*Požar* 1996, 297). Unatoč slaboj podršci za Hrvatsku pravoslavnu crkvu, S. P. Ramet je primijetila da je osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve bilo „prvi izazov“ za Srpsku pravoslavnu crkvu u 20. stoljeću (*Ramet* 1996, 174-175).

⁷⁵ Izgleda da je i Bugarska pravoslavna crkva također priznala Hrvatsku crkvu, ali to nije sigurno (*Požar* 1996, 203).

zaustavljeni.⁷⁶ Sama crkva, međutim, ne bi mogla nastati bez kakvog-takvog ideološkog opravdanja, a ono je počivalo na tome da je velik broj Srba etničkoga hrvatskog podrijetla.⁷⁷ Pavelić je na početku bio dosta suzdržan glede davanja vjerske autonomije Srbima u NDH (bilo da se radi o posebnoj Pravoslavnoj crkvi ili Grkokatoličkoj crkvi) jer će oni, kako je rekao, „opet ostati Vlasi i biti nam neprijatelji prvom prilikom“ (*Cecelja* 1990, 721). U svakom slučaju, režim je vrlo teško mogao očekivati da će ideju o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi širi slojevi lako prihvatiti (osobito preostali Srbi), i to nakon 1941. godine u kojoj su ustaše pokušale uništiti Srpsku pravoslavnu crkvu u NDH kao instituciju (*Jelić-Butić* 1977, 178). Štoviše, premda je režim priznao da je jedan od najvažnijih razloga za postojanje „srpskog pitanja“ taj što „stotinama i stotinama tisuća ljudi nije državnim zakonom određen pravni položaj“, osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve nije riješilo pitanje pravne pozicije preostalih Srba koji se nisu pridružili Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, a nisu bili prekršteni, deportirani, ubijeni.⁷⁸

U praksi su se ovisno o političkoj situaciji primjenjivale različite metode: bilo deportacija, bilo ubijanje, bilo prisilna asimilacija. One su nadalje, što je već spomenuto, ovisile o tome kako je režim vidio kompleksnu prirodu srpskoga pravoslavnog identiteta u Hrvatskoj. Neki pravoslavni stanovnici NDH bili su prihvatljivi za režim kao Hrvati. Primjerice, bila su čak trojica generala domobranske vojske koji su se deklarirali kao pripadnici hrvatske pravoslavne vjeroispovijesti, a jedan je od njih bio i Đuro Gruić kao „najpovjerljiviji Poglavnikov suradnik“.⁷⁹ Nije na

⁷⁶ Stotine je Srba ubijeno u travnju 1942. u ustaškoj policijskoj operaciji po sjeveroistočnoj Hrvatskoj (*Kisić-Kolanović* 1997, 42).

⁷⁷ Prvi hrvatski političar koji je predložio osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve bio je Eugen Kvaternik 1861. godine (*Požar* 1996, 103-105). Ustaška promidžba tijekom procesa prekrštavanja krajem 1941. i početkom 1942. stavljala je veći naglasak na „hrvatsku baštinu“ Srba iz NDH, ali režim je bio dosta konzistentan od 1941. do 1945. u svojoj tezi da su Srbi u NDH potomci triju grupa opisanih u ovom članku. Primjerice u govoru Slavka Kvaternika hrvatskim vojnicima u Zagrebu u siječnju 1942. stoji da je „jedan dio Hrvata prešao grčko-istočnoj vjeri“, ali su „razne smjese naroda“ koje su se priključile Turcima tijekom osmanske invazije na Hrvatsku zbog svoje pravoslavne vjere postale Srbima (*HN*, 1. I. 1942, 1).

⁷⁸ Gornji se citat nalazi u „Nacrtu zakonskih odredaba o pravnom položaju pripadnika istočne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ koji je trebao regulirati pravni položaj Srba u NDH (*Jelić-Butić* 1977, 176). Pokušaje članova Hrvatskoga državnog sabora da osiguraju veći stupanj pravne zaštite za grko-istočnjake, niti je režim prihvatio (*Jelić-Butić* 1977, 176. bilj. 148) niti je prihvatio ovaj prijedlog koji bi službeno doveo one Srbe koji se odbiju asimilirati u položaj građana drugog reda. Stoga nikad nije ni zaživio u praksi. Nakon masovnih prekrštavanja, masovnih deportacija i ubojstava, još je uvijek bilo oko milijun Srba koji su živjeli na teritoriju NDH. Mora se međutim, naglasiti da je u travnju 1942. kad je stvorena Hrvatska pravoslavna crkva velik dio NDH već bio pod kontrolom ili partizana ili četnika.

⁷⁹ Druga dvojica generala bili su Fedor Dragojlov i Lavoslav Milić (*Tomasevich* 2001, 426). Glavni ustaški stan nije, doduše, sa simpatijom gledao na domobranske časnike Hrvate srpsko-pravoslavnog podrijetla (*Tomasevich* 2001, 436). O biografiji Đure Gruića, koji je bio proglašen vitezom NDH, vidi: *Tko je tko u NDH* (1997), 142. Jedan od komandanata hrvatske zračne legije, koja se na ruskom frontu borila kao dio Luftwaffe, bio je pravoslavni Hrvat Vladimir Graovac.

meti ustaša bilo pravoslavno kršćanstvo, već srpsko pravoslavlje i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.⁸⁰

Zaključak

Unatoč tomu što su pokušali definirati hrvatsku naciju na etnojezičnoj osnovi, ustaše priznaju da su Hrvati hibridan spoj. Pritom drže da većina je u hrvatskoj etnogenezi „arijske rase“ i odbacuju stav da Hrvati pripadaju isključivo jednoj od velikih etnolingvističkih europskih skupina (Slavenima, Germanima ili Romanima). To je u suprotnosti nacionalizmu njihovih njemačkih i talijanskih saveznika, ali i nacionalizmu njihovih jugoslavenskih i velikosrpskih oponenta. Kao što je primijetio Leon Poliakov, talijanska zamisao „rase“ uglavnom je duhovna i kulturna, bitno drukčija od biološko-antropološke kakva je u Nijemaca. Međutim, temeljno je u obje to da su i Talijani i Nijemci potomci „jedne loze“, pa fašisti vjeruju da su Talijani potomci Rimljana (*Poliakov* 1974, 68-69). Nasuprot tomu, ustaše smatraju da su Hrvati jedinstven narod koji je formiran više-manje harmoničnim stapanjem različitih (uglavnom arijskih) etničkih skupina.⁸¹

Postojale su, međutim, skupine koje nisu asimilirane i „problem“ hrvatske povijesti bio je, kako je primijetio neki autor 1943. godine, „problem međusobne asimilacije svih komponenata i vrijednosti koje doprinose unutarnoj homogenosti narodne cjeline“ (*Pucek* u: *Pilar* 1990, XXI). Kako bi nadišao unutaraju napetost i kreirao nacionalnu koheziju, ustaški je režim propagirao rasne teorije i političke platforme, odstranjajući iz svoje države „antisocijalne“ elemente. Još je Mosse primijetio da je rasizam kao europska ideologija uvijek bio više koncentriran na „unutarnjeg neprijatelja“ nego na strane neprijatelje, one izvan vlastitih nacionalnih

(*Požar* 1996, 114). U razgovoru s kiparom Ivanom Meštrovićem 1942. Pavelić je tvrdio da „ne idem ja za istrebljenjem tobožnjih Srba, nego srbijanske pete kolone kojom su nas mislili vječno u podređenom položaju držati, kao u svojoj koloniji. Takvih je dosta poginulo, ali više zato, da se drugi uplaše i pobjegnu preko Drine, ili da se smire i postanu lojalni građani. Ne treba ih siliti da se pokatoliče, kako neki misle ... Napraviti ćemo mi hrvatsku pravoslavnu Crkvu i dokrajčiti nesporazum“ (*Meštrović* 1969, 322-323).

⁸⁰ Pravoslavni Crnogorci, Rusi, Rumunji i Ukrajinci koji su živjeli u NDH nisu bili diskriminirani, niti ih se progonilo (*Biondich* 2005, 88). U Pavelićevu govoru u Hrvatskom državnom saboru u veljači 1942. stoji da „u pravoslavlje ne dira nitko, ali u Hrvatskoj državi ne može biti srbske pravoslavne crkve ... Zato, jer su svagdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države Srbije“ (*Požar* 1996, 120).

⁸¹ U isto vrijeme ustaše tvrde da su Hrvati jedan od najstarijih naroda u Europi: „Hrvatski se narod na pozornici povijesti kulturnog čovječanstva pojavio kao određena i već stvorena narodna (etnička) skupina pod svojim sadašnjim imenom još u ranom Srednjem Vijeku“, dok su ostali veliki europski narodi još uvijek bili dijelom opće „germanske“ ili „romanske“ skupine naroda (*HN*, 13. VI. 1941). Pavelić je išao toliko daleko pa je u svojim memoarima, koje je napisao 1947. godine, tvrdio da je hrvatski jezik zajedno s litavskim najbliži srodnik proto-indoeuropskoga jezika i najvjerojatnije je zato formirao vlastitu granu indoeuropske obitelji (*Pavelić* 1968, 285, 288).

granica (Mosse 1999, 65). U slučaju NDH, ustaše su bili uvjereni da njihova nacija ima antisocijalnoga unutarnjeg neprijatelja u Srbima i njihove „pomagače“ Židove. Srbi su ustašama „peta kolona“ susjedne države Srbije. Štoviše, još je štetnija u ustaškim očima bila činjenica da je neprijatelj također upotrebljavao umjetnu rasnu ideologiju (jugoslavenstvo) usporedo s velikosrpskim nacionalizmom kako bi slomio hrvatski nacionalni otpor i dokinuo hrvatsku nacionalnu individualnost. Naravno, jugoslavensku nadnacionalnu ideologiju razvili su sami Hrvati, što su ustaše točno prepoznali, smatrajući da je za Hrvate prihvaćanje jugoslavenske ili panslavenske ideologije čin jednak samoubojstvu.⁸²

Važno je primijetiti da ustaše nisu jednostavno izmislili rasnu teoriju koja bi zadovoljila njihovu trenutnu potrebu u tadašnjoj političkoj situaciji u Europi. Upravo kako je napisao Mosse: mora se posjedovati „tradicija s kojom se može aktivirati zamisao, inače ova ne može biti aktivirana“ (Mosse 1978, 101). Mussoliniju je, na primjer, bilo teško (ali ne i nemoguće) „aktivirati“ „nordijsko-arijsku“ rasnu teoriju koja je prije 1930-ih imala vrlo malo sljedbenika u Italiji. „Kad je uveden talijanski rasizam, morala je biti stvorena teorija, te je nastala gruba transpozicija od njemačkog Arijsca u mediteranskog Arijsca, što god to trebalo značiti“ (Mosse 1978, 101). Nasuprot tomu, ustaše su imali mogućnost za gradnjom svojih teorija na tradiciji Starčevićeva antipanslavizma, srednjovjekovne mitološke tradicije koja je uspostavljala vezu Hrvata s Gotima i posezanjem za brojnou hrvatskom i nehrvatskom literaturom i znanstvenim rezultatima sveučilišnih stručnjaka koji se od kraja 19. stoljeća bave neslavenskim podrijetlom proto-Hrvata.⁸³

Mitu o „slavenskoj uzajamnosti“ ustaše su suprotstavljali svojevrsni rasni mit o „arijskoj“ baštini Hrvata, postavši na ideološkoj podlozi prvim predlagateljima hrvatskog ekskluzivizma uopće. Oni su pokušali riješiti proturječje između ideja nacionalista i supranacionalista koje je zakompliciralo prijašnje nacionalne diskurse o identitetu Hrvata. U tom je smislu antijugoslavenstvo u stvari bilo važnije za ustašku ideologiju negoli antisrpsvo. Ustaški se pokret suprotstavljao prisutnosti srpskoga etničkog, kulturnog i političkog identiteta u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, ali nije imao interesa za Srbe i Srbijance u Srbiji, ni za ostale takozvane Jugoslavene.⁸⁴

⁸² Ustaše nisu pravili razliku između panslavizma i uže ideologije jugoslavenstva koja je bila sinonimom za velikosrpsku ideologiju. Lorković je, primjerice, tvrdio da je od svog početka ideja Velike Srbije „ušla u sklop sveslavenske zamisli“, jer je Karadžićeva tvrdnja da su svi štokavci Srbi izvorno Šafarikova i Kolarova, a „nova srbska država stvorena je ruskim oružjem i ruskom diplomatskom zaštitom“ (Lorković 1944, 9-10).

⁸³ Češki povjesničar Konstantin Jireček bio je prvi strani znanstvenik koji je 1911. tvrdio da je hrvatsko ime iranskog podrijetla (Košćak 1995, 110). Dva od tri najstarija povijesna dokumenta koji se bave ranom poviješću Hrvata (*Ljetopis popa Dukljanina* iz 12. stoljeća i *Historia Salonitana* Tome Arhidakona iz 13. stoljeća), izvode podrijetlo hrvatske vladavine u bivšoj rimskoj provinciji Dalmaciji od nadirućih Gota koji su, međutim, sinonimi i za Slavene (Katičić 1999, 151-155).

⁸⁴ Pavelić je izrazio svoju „apsolutnu nezainteresiranost“ za Srbiju kao i za druge nehrvatske zemlje južnoslavenskoga govornog područja već 1927. u memorandumu Robertu Forgesu D'Avanzatiju, članu Velikoga vijeća Talijanske fašističke stranke (Krizman 1978, 15).

Bibliografija

Izvori

Neobjavljena i objavljena građa

Hitler's Table Talk 1941-1944 (1953). prev. N. Cameron i R. H. Stevens. London: Weidenfeld and Nicholson.

Hrvatski državni arhiv (HDA)

MUP NDH, kutija 26: Broj 23914/1941. (Upisivanje i stupanja Hrvata u članstvo njemačke narodne skupine). 14. VIII. 1941; kutija 34: Broj 26081/1941. (Upute za vjerozakonski prelaz grčkoistočnjaka). 24. X. 1941; kutija 45: Broj 818/1942. (Srbi prelaznici na rimokatoličku vjeru – upisivanje narodnosti). 13. I. 1942; kutija 45: Broj T. 168/1942. (Hrvatsko-pravoslavna vjeroispovjest, narodnost i obilježje). 15. IV. 1942. STARČEVIĆ, Ante (1995²). *Djela dra. Ante Starčevića, 3. Znanstveno-političke razprave, 1894-1896*. Varaždin: Inačica.

Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu: dva razgovora

Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj

Ustaša: Dokumenti o ustaškom pokretu (1995). Petar POŽAR (ur.). Zagreb: Zagrebačka stvarnost.

Ante Pavelić, Uzpostava hrvatske države, trajni mir na Balkanu

Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca, izdan na 7. lipnja 1941.

Mijo Bzik, Ustaški pogledi (1928-1941-1944).

Ustaški godišnjak 1942. Zagreb: Glavni ustaški Stan, 1942.

Žarko Brzić, Vizija prošlosti

Z. K., Hrvatska povijest je proizvod hrvatske narodne duše

Foreign Relation of the United States (FRUS)

The War Years. February 1 – June 22 1941 (1964). *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*. Series D (1937-1945). Vol XII. Washington: U.S. Government Printing Office.

Novine i časopisi

Hrvatska revija (HR)

Jere JAREB, Bilješke sa sjednica doglavičkog vijeća 1943-1945 iz ostavštine dra. Lovre Sušića, Jubilarni zbornik 1951-1975, München – Barcelona, 1976.

Jere JAREB, Prilog životopisu dra Mile Budaka, sv. 2, lipanj 1990.

Vilim CECELJA, Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkoga nadbiskupa, sv. 4, prosinac 1990.

Hrvatski narod (HN)

Dr. Milan Šufflay: hrvatski historiozof i nacionalni hrvatski ideolog, 27. IV. 1941.

Tumačenje rasnih zakonskih odredbi, 3. V. 1941.

Židovi i Srbi moraju za 8 dana napustiti sjeverni dio Zagreba, 10. V. 1941.

Sav je narod uz Poglavnika, 27. V. 1941.

Velika skupština ustaškog pokreta u Slunju, 9. VI. 1941.
Najsvetija dužnost majke: uz Poglavnikovu zakonsku odredbu, 13. VI. 1941.
Doglavnik Dr. Mile Budak o dužnostima svakog Hrvata, 7. VII. 1941.
Prva ustaška skupština u Karlovcu, 14. VII. 1941.
Bolesni srpski duh, 31. VII. 1941.
Adolf Sabljak, Komunističko-četnički izgredi, 7. VIII. 1941.
Zavjet Stjepana Radića, 7. VIII. 1941.
Prošla godina bila je za Hrvate najvažnija godina, 1. I. 1942.
Hrvati – ratnički narod, 28. II. 1942.

Neue Ordnung

Der Poglavnik zur Innenpolitik, 24. VIII. 1941.
Serbenfrage, 7. IX. 1941.

Novi list

Hrvatstvo bosansko-hercegovačkih Muslimana: zvjerstva Srba nad Muslimanima, 8. V. 1941.
‘Nek’ se čisti!, 21. V. 1941.

Spremnost

Mirko Košutić, Ništetnost državnih čina od 1918., 15. III. 1942.
Ivo Bogdan, Povjestni značaj ustaške revolucije, 10. IV. 1942.
Ivo Bogdan, ‘Slavenski kongres’ u Moskvi, 26. IV. 1942.
Mirko Kus-Nikolajev, Rasni sastav Hrvata: nordijske primjese pojačavaju i onako visoku životnu i kulturnu vrijednost hrvatskog naroda, 12. VII. 1942.
Milivoj Karamarko, Dinarska rasa i Hrvati: osebjune naše značajke i pozitivni prinos nordijske rase, 22. XI. 1942.

Literatura

- ALEXANDER, Stella (1987). *The Triple Myth: a Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. New York: Columbia University Press.
- ARMSTRONG, John A. (1968). Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. *Journal of Modern History*. September.
- BANAC, Ivo (1984). *The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics*. London: Cornell University Press.
- BANAC, Ivo – VERDERY, Katherine (ur.) (1995). *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven: Yale Center for International and Area Studies.
- BEHSCHNITT, Wolf Dietrich (1980). *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- BILANDŽIĆ, Dušan (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing.
- BIONDICH, Mark (2001). *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization 1904-1928*. University of Toronto Press.

- BIONDICH, Mark (2005). Religion and Nation in Wartime Croatia: reflections on the Ustaša policy of forced religious conversions, 1941-1942. *The Slavonic and East European Review*. Januar (1).
- BROSZAT, Martin – HORY, Ladislaus (1964). *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt.
- BROUCEK, Peter (ur.) (1988). Band 3: Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des 'Tausendjährigen Reiches'. u: *Ein General im Zwielicht: die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag.
- BUĆ, Stjepan (1941). *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata*. Zagreb.
- CARMICHAEL, Cathie (2002). *Ethnic Cleansing in the Balkans: nationalism and the destruction of tradition*. London: Routledge.
- CIPEK, Tihomir (2001). *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*. Zagreb: Alineja.
- CONNELLY, John. Nazis and Slavs: from racial theory to racist practice. *Central European History*. Vol. 32. No 1.
- CVIJIC, Jovan (1930-31). Studies in Yugoslav psychology. *The Slavonic and East European Review*. 9.
- FALCONI, Carlo (1970). *The Silence of Pius XII*. London: Faber & Faber.
- FRIEDMAN, Francine (1996). *The Bosnian Muslims: denial of a nation*. Colorado: Westview Press.
- GOLDSTEIN, Ivo (1995). *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi Liber.
- GOLDSTEIN, Ivo (2001). *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber.
- GOLDSTEIN, Ivo (2003). Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema. u: Husnija KAMBEROVIĆ (ur.). *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo.
- GROSS, Mirjana (1979-1980). Croatian National-Integrational Ideologies from the end of Illyrism to the Creation of Yugoslavia. *Austrian History Yearbook*. 15-16.
- GROSS, Mirjana (1981). On the Integration of the Croatian Nation: a case study in nation building. *East European Quarterly*. June (2).
- GROSS, Mirjana (2000). *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden Marketing.
- Đuro Gruić. *Tko je tko u NDH* (1997). Darko STUPARIĆ (ur.). Zagreb: Minerva.
- GUMPLOWICZ, Ludwig (1902-03). Die politische Geschichte der Serben und Kroaten. *Politisch-Anthropologische Revue: Monatschrift für das soziale und geistige Leben der Völker*. Eisenach i Leipzig: Thüringische Verlags-Anstalt.
- GUMZ, Jonathan E. (2001). Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941-1942. *The Historical Journal*. 4.
- GÜNTHER, Hans F. K. (1935). *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München: J. F. Lehmanns Verlag.
- HASTINGS, Adrian (1997). *The Construction of Nationhood: ethnicity, religion and nationalism*. Cambridge University Press.

- HEHN, Paul N. (1971). Serbia, Croatia and Germany 1941-1945: civil war and revolution in the Balkans. *Canadian Slavonic Papers*. 13.
- HOBBSAWM, Eric (1990). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press.
- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Liber.
- JELINEK, Yeshayahu (1980). Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement. u: S. U. LARSEN – B. HAGTVET – J. P. MYKLEBUST (ur.). *Who were the Fascists: social roots of European fascism*. Bergen: Universitetsforlaget.
- KATIČIĆ, Radoslav (1999). On the Origins of the Croats, u: Ivan SUPIČIĆ (ur.). *Croatia in the Early Middle Ages: a cultural survey*. London: Philip Wilson Publishers.
- Kerubin Šegvić. *Tko je tko u NDH* (1997). Darko STUPARIĆ (ur.). Zagreb: Minerva.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada (1997). *Vojskovođa i politika: sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: Golden Marketing.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada (2001). *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada (2002). Povijest NDH kao predmet istraživanja. *Časopis za suvremenu povijest*. 3.
- KOŠČAK, Vladimir (1995). Iranska teorija o podrijetlu Hrvata. u: Neven Budak (ur.). *Etogeneza Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zagreb.
- KOŠUTIĆ, Ivan (1992). *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Školska knjiga.
- KRIZMAN, Bogdan (1978 i 1986). *Ante Pavelić i ustaše*. sv. 1 i 2. Zagreb: Globus.
- KVATERNIK, Eugen Dido (1995). *Sjećanja i zapažanja 1925-1945: prilozi za hrvatsku povijest*. Jere Jareb (ur.). Zagreb: Naklada Starčević.
- LEDERER, Ivo J. (1969). Nationalism and the Yugoslavs. u: Peter F. SUGAR i Ivo J. LEDERER (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*. University of Washington Press.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa (2003). *Genocid nad Romima. Jasenovac 1942*. Zagreb: Kameni Cvijet.
- LORKOVIĆ, Mladen (1944). *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*. Zagreb: Velebit.
- LORKOVIĆ, Mladen (1996²). *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb: DoNeHa.
- LUKAS, Filip (1944). Hrvatski narod i hrvatska državna misao. u: *Za hrvatsku samosvojnost: zakoni zemlje – krvi – duha*. Knjiga 2. Zagreb: Matica hrvatska.
- LUKAS, Filip (1945). Ličnosti – Stvaranja – Pokreti. u: *Za hrvatsku samosvojnost*. Knjiga 3. Zagreb: Matica hrvatska.
- MALCOM, Noel (1996). *Bosnia: a short history*. London: Papermac.
- MATKOVIĆ, Hrvoje (1994). *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- MAZOWER, Mark (2000). *The Balkans*. London: Phoenix Press.

- MILLER, Nicholas J. (1997). *Between Nation and State: Serbian politics in Croatia before the First World War*. University of Pittsburgh Press.
- MEŠTROVIĆ, Ivan (1969). *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- MOSSE, George L. (1978). *Nazism: a historical and comparative analysis of National Socialism*. New Brunswick: Transaction Books.
- MOSSE, George L. (1999). *The Fascist Revolution: toward a general theory of Fascism*. New York: Howard Fertig.
- MUGGERIDGE, Malcolm (ur.) (1948). *Ciano's Diplomatic Papers*. trans. Stuart Hood. London: Odhams Press Ltd.
- MURRAY DESPALATOVIĆ, Elinor (1975). *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. New York: East European Quarterly. Columbia University Press.
- PARIS, Edmond (1961). *Genocide in Satellite Croatia: a record of racial and religious persecutions and massacres*. Chicago: American Institute for Balkan Affairs.
- PAVELIĆ, Ante (1968). *Doživljaji*. Madrid: Domovina.
- PILAR, Ivo [L. V. Südland] (1990). *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*. Varaždin: Hrvatska demokratska stranka.
- POLIAKOV, Leon (1974). *The Aryan Myth: a history of racist and nationalist ideas in Europe*. University of Sussex Press.
- POŽAR, Petar (1996). *Hrvatska pravoslavna crkva: u prošlosti i budućnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- RAMET, Pedro (1985). From Strossmayer to Stepinac: Croatian National Ideology and Catholicism. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1.
- RAMET, Sabrina Petra (1996). *Balkan Babel: the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war*. Colorado: Westview Press.
- REDŽIĆ, Enver (1997). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: Oko.
- RICH, Norman (1974). *Hitler's War Aims: the establishment of the new order*. New York: W.W. Norton & Company Inc.
- SAMARDŽIJA, Marko (1993). *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- SEITZ, Aleksandar (1943). *Put do hrvatskog socializma*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.
- SMITH, A. D. (2003). *Chosen Peoples: sacred sources of national identity*. Oxford University Press.
- SPALATIN, Mario (1975). The Croatian Nationalism of Ante Starčević, 1845-1871. *Journal of Croatian Studies*. 16.
- SUNDHAUSSEN, Holm (1993). Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 48.
- SUNDHAUSSEN, Holm (1995). Der Ustascha-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems. *Österreichische Osthefte*. 37.

- STANČIĆ, Nikša (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- STEINBERG, Jonathan (1994). Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews 1941-5. u: David CESARANI (ur.). *The Final Solution: origins and implementations*. London i New York: Routledge.
- ŠUFFLAY, Milan (1999). *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike: dvanaest eseja*. Zagreb: Novija hrvatska povjesnica.
- TOMASEVICH, Jozo (2001). *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945: occupation and collaboration* California: Stanford University Press.
- TOMAŠIĆ, Dinko (1941-42). Sociology in Yugoslavia. *The American Journal of Sociology*. 47.
- TOMAŠIĆ, Dinko (1997²). *Politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- TURDA, Marius (2003). The Magyars: a ruling race: the idea of national superiority in fin de siècle Hungary. *European Review of History*. 1.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb: Globus.

The Ideology of Nation and Race: The Ustasha Regime and their Politics towards the Serbs in the Independent State of Croatia 1941-1945.

The author argues that, contrary to the usual interpretations that ignored or even diminished the importance of the racial theories for the Ustasha politics towards the Serbs in NDH (ISC), there were many elements of racial theories in that as well. The Ustasha ideas on racial issues developed from the attempts to confirm the Croatian national individuality as opposed to the supranational/racial ideology of Yugoslavism and assimilatory and expansionistic nationalism of Great Serbia. The author analyzed how the Ustasha ideologists defined Croats and Serbs with regards to the racial issues and the ways in which they influenced the Ustasha attitudes towards the Serbs.

Ključne riječi: ustaški pokret, Srbi u NDH, Hrvatska pravoslavna crkva, "rasna" ideologija, asimilacijska politika.

Key words: The Ustasha Movement, Serbs in NDH (ISC), Croatian Orthodox Church, "racial" ideology, politics of assimilation.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 39

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2007.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 39

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2007. godine

Naklada

400 primjeraka

